

Sven-Göran Malmgren

Faktiskt, förstås och många andra

**Om förändringar i det svenska formordssystemet
under 1800- och 1900-talet**

Maj 2001

Projektet Det svenska ordförrådets utveckling 1800–2000

Projektet Det svenska ordförrådets utveckling 1800–2000 finansieras med generösa bidrag från den kulturvetenskapliga donationen, som administreras av Riksbankens Jubileumsfond. I projektet deltar forskare från fem olika universitets- och högskoleorter och lika många discipliner. Projektet startade den 1 januari 2000. Den gängse förkortningen av projektnamnet är ORDAT (Det svenska **ord**förrådets utveckling från **ar**tonhundra till **tj**ugohundra).

Resultat från projektets olika delundersökningar publiceras till stor del i föreliggande rapportserie. Redaktörer för rapportserien är prof. Sven-Göran Malmgren och FD Hans Landqvist, båda verksamma vid Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet.

Skrifter som ingår i rapportserien säljs till självkostnadspris och kan rekvireras från ORDAT (att. Hans Landqvist), Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet, Box 200, 405 30 Göteborg.

ISSN 1650-2582

© Författaren

Produktion:
Institutionen för svenska språket
Göteborgs universitet
Box 200
SE - 405 30 GÖTEBORG

Reprocentralen, Humanisten
Göteborg

Innehållsförteckning

1.	Inledning	1
2.	Avgränsning. Tidigare forskning. Teoretiska överväganden	3
2.1.	Avgränsning	3
2.2.	Tidigare forskning	4
2.3.	Teoretiska överväganden; inomspråkliga och utomspråkliga förklaringar	5
3.	Material och metod	9
4.	Resultat	13
4.1.	Adverb	13
4.1.1.	Tidsadverb	13
4.1.1.1.	Adverb för tidpunkt o.d.	13
4.1.1.2.	Adverb för duration, frekvens m.m.	17
4.1.2.	Rumsadverb	19
4.1.3.	Sättsadverb	21
4.1.4.	Gradadverb	21
4.1.4.1.	Förstärkande och försvagande gradadverb	21
4.1.4.2.	Relativerande gradadverb	24
4.1.4.3.	Approximerande gradadverb	25
4.1.5.	Modala adverb	26
4.1.5.1.	Möjlighetsadverb	26
4.1.5.2.	Trolighetsadverb	27
4.1.5.3.	Adverb för (hundra procentig) säkerhet	28
4.1.5.4.	Självklarhetsadverb	30
4.1.5.5.	Adverb för beklagande eller gillande	33
4.1.5.6.	Negationer	33
4.1.6.	Konnektiver	34
4.1.6.1.	<i>Alltså</i> och dess synonymer	34
4.1.6.2.	<i>Emellertid</i> och dess synonymer	35
4.1.6.3.	<i>Också</i> och dess synonymer	35
4.1.6.4.	Adverbet <i>så</i>	36
4.1.7.	Övriga adverb	36
4.1.7.1.	<i>Nog</i> som satsadverbialbildande partikel	36

4.1.7.2. Adverbet <i>faktiskt</i> och dess utveckling till pragmatisk markör	37
4.1.7.3. <i>Bara</i> och dess synonymer	38
4.1.7.4. Relativa och interrogativa adverb med förleden <i>var-</i>	39
4.1.7.5. Sammansatta adverb med <i>där-</i> och <i>här-</i> som förled	39
4.1.7.6. Några adverb med användning som markörer i (skriven) text	40
4.1.7.7. Adverbena <i>formligen</i> och <i>bokstavligen</i>	41
4.1.7.8. Adverb i (sekundär) användning som svarsord och turinledare	41
4.1.7.9. En grupp franska och latinska adverbblån	41
4.2. Subjunktioner och konjunktioner	42
4.2.1. Subjunktioner	42
4.2.2. Konjunktioner	44
4.3. Prepositioner	44
5. Sammanfattande diskussion	46
6. Litteratur	50
7. Appendix: kommenterad lista över de undersökta formorden	52

1. Inledning¹

Det sägs ofta att många förändringar i ordförrådet beror på förändringar i den omgivande världen, alltså hos *referenterna*. Gamla saker, metoder, verksamheter etc. försvinner och då försvinner också motsvarande ord. Nya saker, metoder och verksamheter uppstår och då behövs nya ord för att beteckna dem. Även om dessa lexikala förändringar i viss mån motverkas av en sorts "lättja" hos språkbrukarna (när en ny teknik avlöser en äldre fortsätter de att använda de gamla termerna; jfr t.ex. Stålhammar 2001), är det ingen tvekan om att omvärldsförändringar är en mycket viktig drivkraft bakom ordförrådets utveckling, inte minst uppkomsten av nya ord.

En annan viktig källa till ordförrådsförändring är förekomsten av ett långivande språk med hög prestige. Detta kan leda till att många väl fungerande beteckningar på även oföränderliga företeelser kan få konkurrens av och i vissa fall bytas ut mot ord inlånade från högprestigespråket.

Men dessa båda viktiga orsaker till lexikala förändringar borde framför allt vara relevanta när det gäller de öppna ordklasserna. I varje fall är det svårt att se att omvärldsförändringar direkt skulle påverka formordssystemet, eftersom omvärldsförändringar inte självklart leder till luckor i detta system. Inte heller väntar man sig utbyten av fungerande formord mot inlånade formord från ett högprestigespråk.²

Likväl visar redan en hastig blick på det svenska formordssystemet att det har undergått betydande förändringar under den senaste tvåhundraårsperioden. I synnerhet har många adverb tillkommit, t.ex. *faktiskt* och *förstås*, och många äldre adverb har försvunnit, t.ex. *dädan*. Också subjunktionssystemet har förändrats betydligt, medan konjunktions- och prepositionssystemen verkar ha hållit sig mer intakta. Uppgiften i denna rapport är dels att påvisa och systematisera

¹ Tack till främst Carl-Erik Lundbladh och Hans Landqvist för givande synpunkter på tidigare versioner av rapporten.

² I varje fall inte under den period ORDAT-projektet studerar, alltså 1800–2000. Däremot är det välkänt att det lågtyska inflytandet mot slutet av medeltiden var så starkt att inlåning av många centrala formord förekom.

sådana förändringar inom de slutna ordklasserna, dels också att söka förklaringar till det kanske överraskande stora antalet förändringar.

En sådan uppgift är dock oerhört stor, alltför stor för en rapport av begränsat omfång. Uppgiften måste därför avgränsas och preciseras. Det görs i kapitel 2 som också innehåller en kort forskningsöversikt och en teordiskussion. I kapitel 3 presenteras det material som ligger till grund för undersökningen och den metod som använts. Resultatdelen i kapitel 4 är uppdelad på tre avsnitt, ett för var och en av ordklasserna adverb och prepositioner och ett för konjunktioner och subjunktioner sammantagna. I ett appendix listas undersökningens ca 400 ord alfabetiskt tillsammans med kommentarer och sidhänvisningar.

2. Avgränsning. Tidigare forskning. Teoretiska överväganden

2.1. Avgränsning

Undersökningen omfattar de slutna ordklasserna prepositioner (dock huvudsakligen enkla prepositioner), konjunktioner, subjunktioner och den delvis slutna ordklassen adverb (jfr nedan); däremot inte pronomen, verbpårtiklar och interjektioner, inte heller hjälpverb eller andra grammatikaliserade delmängder av de öppna ordklasserna. Vissa ordklassövergångar mellan de slutna och öppna ordklasserna noteras dock, främst övergångar av typen adverb>adjektiv. Allmänt prioriteras ord som bedöms ha genomgått någon typ av förändring under den senaste tvåhundraårsperioden.

Det bör också noteras, att föremålet för undersökningen är ord och inte fraser, även om dessa skulle vara synonyma med ord som behandlas. Enstaka mycket fasta fraser, t.ex. *då och då*, tas dock upp.

I stort sett används samma förändringskategorier som i Lundbladh (2001:6). Följaktligen uppmärksammas nya ord, döda ord, (kraftigt) ökad/minskad frekvens och betydelseförändringar (inklusive "betydelseöändring"). Dock är de gängse kategorierna för betydelseförändring, t.ex. *metafor* och *metonymi*, sällan tillämpliga inom de slutna ordklasserna. I gengäld är termen *grammatikalisering* ofta fruktbar, och den diskuteras närmare i 2.3.

Det måste understrykas att det resultat som man kan hoppas på snarast är av karaktären "flygfoto", kompletterat med ett begränsat antal "närbilder". Kategorierna *nya* och *döda ord* är handfasta liksom kategorierna *ökad/minskad frekvens*, och målet för denna del av undersökningen är att den ska vara någorlunda (deskriptivt) uttömmande. Undersökningen av betydelseförändringar kan däremot omöjligt gå på djupet i den utsträckning som vore önskvärt. Här finns ett litet antal ytterst intressanta fall (t.ex. utvecklingen av *faktiskt* och *nog*) som behandlas lite mer ingående än majoriteten av fall; men många mer subtila betydelseförändringar måste förbigås, i bästa fall med en kort kommentar.

2.2. Tidigare forskning

För svenskans del finns åtminstone fem större undersökningar som tangerar eller överlappar med ämnet för denna uppsats, och dessutom finns ett flertal mindre undersökningar. Gemensamt för de fem stora undersökningarna är att de – i motsats till föreliggande undersökning – går på djupet snarare än på bredden; de beskriver alltså en mer begränsad del av formordsbeståndet, men gör det ingående.

Den tidigaste av de större undersökningarna är Ljunggren (1936). Ljunggren följer betydelseutvecklingen från 1800-talet till 1930-talet för ett antal adverb med ”försäkrande” innebörd, t.ex. *säkert*, *säkerligen* och *visserligen*. Han visar att den försäkrande betydelsen i de flesta fall försvagats: om man numera säger *Olof kommer säkert i morgon*, så menar man att man tror att Olof kommer i morgon, men samtidigt antyder man en viss osäkerhet.

En annan inriktning har den andra större undersökningen, Engdahl (1962). Engdahl intresserar sig främst för frekvensförändringar inom vissa grupper av synonyma formord, t.ex. *intelicke/ej*, *blott/bara/endast* och *också/även/jämväl*. Han kan påvisa stora frekvensmässiga förskjutningar inom dessa synonymgrupper från slutet av 1800-talet till 1950-talet, och i samtliga fall är det de mer talspråksnära synonymerna som vinner terräng, alltså *inte*, *bara* och *också*. Den främsta poängen med Engdahls undersökning är kanske att han dokumenterar förändringarna om inte år för år så i varje fall decennium för decennium. I föreliggande undersökning måste jag nöja mig med att jämföra situationen vid en begynnelsepunkt och en slutpunkt; i gengäld tar jag – på ett ytligare plan – upp långt fler ord än Engdahl (1962) och de övriga tidigare undersökningarna.

Mer semantiskt inriktad än Engdahl (1962) är Lehti-Eklund (1990). Lehti-Eklunds undersökningsperiod omfattar i första hand 1600-talet, 1700-talet och 1800-talet, varför den i viss mån överlappar med den period som valts för föreliggande undersökning. Föremålet för Lehti-Eklunds studie är en grupp adverb som utvecklats från tids- eller sättsadverb till ”markörer i text”, bl.a. konjunktionella adverb, och i vissa fall ytterligare till pragmatiska markörer, en process som Lehti-Eklund karakteriserar som grammatikalisering. Ett exempel är *emellertid* som gått från betydelsen ’under tiden’ till betydelsen ’dock’. Tidsbetydelsen är numera försvunnen men förekom ännu under 1800-talet, och *emellertid* är därför ett adverb som är av intresse för min undersökning. Utom de empiriska delarna innehåller Lehti-Eklunds arbete ingående teoretiska diskussioner, bl.a. kring orsakerna till grammatikalisering och annan betydelseförändring (jfr nedan).

Ytterligare två större undersökningar ska nämnas i korthet. Ekerot (1988) studerar adverbet *så* från främst synkron, men i viss mån även

diakron, synpunkt. Wijk-Andersson (1991) undersöker adverbet och subjunktionen (och adjektivet) *bara* och dess synonymer, i första hand ur ett diakront perspektiv.

Frågeställningarna i samtliga dessa undersökningar utgör goda exempel på de typer av problem som kommer att tas upp i denna uppsats. Gemensamt för fyra av de fem undersökningarna är att de, i större eller mindre utsträckning, ger diakrona beskrivningar av någorlunda stora grupper av formord. Den femte, Ekerot (1988), inriktar sig på ett enda formord, *så*.

Ytterligare några svenska undersökningar ska nämnas. Wellander (1923) innehåller många intressanta iakttagelser, bl.a. om moderna, enligt Wellander kanske modebetonade, konstruktioner med partikeln *så*. Hammarberg (1996) beskriver den moderna grammatikaliseringen av uttrycket *jämfört med* ('än'), och Wijk-Andersson (1997) för en teoretisk diskussion kring begreppet 'grammatikalisering' (jfr nedan) och ger samtidigt många goda exempel på denna företeelse, som spelar en central roll också i min undersökning.

2.3. Teoretiska överväganden; utomspråkliga och inomspråkliga förklaringar

Ett huvudantagande inom ORDAT-projektet är att många språkförändringar kan ses som resultat av samhällsförändringar. Men samtidigt är projektet öppet för inomspråkliga förklaringar (jfr Malmgren 2000:18). De förändringar inom det svenska formordsbeståndet, som kommer att påvisas i det följande, ger goda möjligheter till båda typerna av förklaringar. Vi diskuterar först utomspråkliga förklaringar, därefter inomspråkliga.

Formorden är speciella på så sätt att man bland dem hittar grupper av ganska goda synonymer som skiljer sig åt endast vad gäller stilnivå. I många fall har ett äldre ord i en sådan synonymgrupp dött eller minskat kraftigt i frekvens. Samtidigt har ett annat, tidigare kanske ovanligt, ord ryckt fram och blivit det viktigaste ordet i gruppen. Sådana förändringar brukar, möjligen lite schablonmässigt, sättas i samband med att talspråket och skriftspråket har närmat sig varandra. Man åberopar helt enkelt att det segrande, nu vanliga ordet har en lägre stilnivå än det detroniserade ordet – i nusvenskan. Här finns dock en viss risk för cirkelresonemang. Det är ju så gott som en självklarhet att ett sällsynt ord uppfattas som ålderdomligt och därmed högtidligt – men kan man verkligen vara säker på att ordet, när det ännu var vanligt, låg på en hög stilnivå? I varje fall bör man söka evidens för detta, kanske i ordböcker, kanske genom att studera ordets frekvenser i olika stilarter. Högt frekvens i de gamla bibelöversättning-

arna kan exempelvis vara en stark indikation på hög stilnivå. Här har jag dock bara i ett fåtal fall kunnat prestera sådan evidens, i första hand baserad på stiluppgifter i Dalins ordbok; i många andra fall har jag – i likhet med många andra forskare – fått nöja mig med att *anta* att det segrande ordet har legat närmare talspråket än det ord som förlorat terräng.

Det är dock ingen tvekan om att skriftspråkets närmande till talspråket ger en god förklaring till många förändringar i formordsförrådet. Och detta närmande hänger självfallet på ett intimt sätt ihop med samhällsförändringar: framväxten av en tidningspress och en bokmarknad som tillgodoser allt större grupperns läsbehov, uppkomsten av etermedier där själva kommunikationssituationen ofta suddar ut gränserna mellan skriftspråk och talspråk etc. Det går alltså, menar jag, att hävda att t.ex. utbytet av *emedan* mot *eftersom* som den viktigaste kausala subjunktionen (jfr nedan) ytterst är en följd av samhällsförändringar.

En tendens i modern svenska som troligen är avhängig av konvergensen mellan skriftspråk och talspråk är att korta former föredras framför långa i skriftspråk, när allt annat är lika. Denna tendens har också länge uppmuntrats av språkvården, och den kan förklara några av förändringarna inom formordsbeståndet, t.ex., att efterleden *-städes* ersätts av *-stans* hos flera rumsadverb. Även förklaringar som är relaterade till denna tendens är snarast av utomspråklig natur.

Svårare att relatera till samhällsförändringar är den ofta påpekade tendensen hos svenskan att, i ett språktypologiskt perspektiv, bli mer analytisk (mer som engelskan och mindre som tyskan). Kasusupplösningen under medeltiden är givetvis paradexemplet; från modernare tid kan nämnas genitivens minskade roll och det faktum att perifrastisk komparativ och superlativ allt oftare föredras framför ändelsevarianten (Nordberg 1982). Med viss försiktighet åberopar jag några gånger denna tendens, som förslagsvis kan kallas *analytiseringen* av svenskan, för att förklara varför en del äldre grupper av adverb har minskat i vikt.

När det gäller betydelseförändringar, och kanske i synnerhet betydelseförändringar hos formord, är inomspråkliga förklaringar ofta mer fruktbara än utomspråkliga. Det är också inomspråkliga förklaringar som spelar den dominerande rollen t.ex. i Lehti-Eklunds (1990) grundliga undersökning. Ett nyckelbegrepp är *samtalsimplikatur*: yttranden har, eller ges, i många fall en annan innebörd än den som med en strängt logisk tolkning kan utläsas ur dem. Två specialfall ska här diskuteras något.

Det ena är vad Lehti-Eklund (1990:32) i anslutning till Levinson (1987) kallar I(nformations)-principen: om flera tolkningar av ett yttrande är möjliga, har lyssnaren en tendens att föredra den mest

informativa tolkningen. Vad talaren t.ex. avsett som ett rent utfyllnadsord kan därför i lyssnarens tolkning få en substantiell innebörd. Denna modell använder jag i min undersökning framför allt för att förklara betydelseutvecklingen av adverbet *faktiskt*.

Det andra specialfallet är vad man skulle kunna kalla en *artighetsprincip* (liknande Lehti-Eklund 1991:36 efter Brown & Levinson 1987), som jag tror spelar en utomordentligt stor roll i modern svenska. Man säger att man *förväntar sig* att någon gör något men menar egentligen att man *kräver* det; man säger att man är *förvånad* men är i själva verket *upprörd*. Det som egentligen är en order presenteras som en bön och kritik framförs på ett nästan omärkligt sätt. I längden kan detta leda till osäkerhet om ordens egentliga innebörd och därmed eventuellt till betydelseförändringar.

Ett annat nyckelbegrepp i föreliggande undersökning är *grammatikalisering*. Kring detta begrepp har en intensiv teoretisk diskussion förts under de senaste decennierna, både internationellt och i Sverige. Ett internationellt standardverk är Hopper & Traugott (1993), och svenska bidrag är t.ex. Lehti-Eklund (1990), Ekberg (1994), Hammarberg (1996) och Wijk-Andersson (1997). Jag nöjer mig här med en standarddefinition och en kortfattad diskussion. Ett par försvenskningar av engelska termer lånar jag från Hammarberg (1995) och Wijk-Andersson (1997).

Med grammatikalisering menar jag sålunda övergång av ett ord från icke-grammatisk till grammatisk funktion, eller från svagare till starkare grammatisk funktion. Ett viktigt specialfall är övergång från en öppen ordklass till en slutna. Detta är väldefinierat så länge man med slutna ordklasser menar pronomen, prepositioner, konjunktioner och subjunktioner. Mer problematiska är adverbena. Somliga adverb liknar huvudparten av orden i de öppna ordklasserna, andra har mycket gemensamt med pronomen, prepositioner, konjunktioner och subjunktioner. Bortsett från sättsadverb som är t-avledda adjektiv (*snabbt*) och en del andra adverb med klart lexikal – icke-pronominell och icke-allmän – betydelse (t.ex. *dagligen*, *hemma*) menar jag dock att det övervägande flertalet av alla adverb har mer gemensamt med de otvetydigt slutna ordklasserna än med de öppna. Adverb av denna senare typ kallar jag i fortsättningen *grammatiska adverb*. Till de grammatiska adverbena räknar jag alla pronomina adverb, alla modala adverb, alla konjunktionella adverb, alla talaktsadverb och dessutom icke-pronominella tids-, rums-, sätts- och gradadverb med svag lexikal betydelse. Föremålet för min undersökning är i första hand grammatiska adverb, prepositioner, konjunktioner och subjunktioner, alltså en relativt stor delmängd av det svenska formordssystemet. Varje övergång till denna grupp av ord från de öppna ordklasserna räknas sålunda här som ett fall av grammatikalisering.

Man kan emellertid tala om mer eller mindre avancerad (stark/svag) grammatikalisering. Uppkomsten av gradadverb och tidsadverb utifrån adjektiv (*oerhört, omedelbart*) bör i allmänhet ses som resultat av svag grammatikalisering, bl.a. därför att det semantiska sambandet mellan adverbet och adjektivet bara delvis är brutet. Övergången från tidsadverb till konjunktionella adverb eller modala satsadverb, som Lehti-Eklund beskriver, är exempel på en mer avancerad form av grammatikalisering. Stark grammatikalisering är det också fråga om vid övergångar från öppna ordklasser till prepositioner, konjunktioner och subjunktioner. Den allra starkaste grammatikaliseringen föreligger när ett ord övergår till att bli ett affix.

Den utvecklingslinje ett ord beskriver när det ev. ”vandrar” från en öppen ordklass genom de slutna ordklasserna har på svenska kallats *klin* (Hammarberg 1995, Wijk-Andersson 1997; av eng. *cline*). Ett intressant exempel är adjektivet *enlig(t)*. Det har under 1800-talet och 1900-talet utvecklats till en preposition (*enligt med ngt > enligt ngt*) och samtidigt blivit ett produktivt efterled, småningom suffix. Både som självständigt ord och som efterled har det därigenom genomgått en avancerad grammatikalisering (adjektiv>preposition resp. efterled>suffix). Dess *klin* kan beskrivas med schemat adjektiv>preposition>suffix. Samtidigt bevaras dess användning som preposition, länge också dess användning som adjektiv. För detta senare använder Wijk-Andersson (1997) i anslutning till Hopper & Traugott (1993) termen *divergens*.

Vi kommer i det följande att se många exempel på grammatikalisering (utan att det alltid explicit framhålls). Eftersom formordsförrådet bara i minimal utsträckning förnyas genom inlåning och bara i begränsad utsträckning genom ordbildning, är grammatikalisering en mycket viktig källa till nytillskott. Detta kommer att diskuteras vidare i sammanfattningen i kap. 5.

Till sist en kort kommentar till ytterligare två termer. Termen *metafor*, som spelar en mycket begränsad roll i min framställning, avstår jag från att definiera. Däremot vill jag kort diskutera termen *implikation*, som ofta ger en god förklaring till betydelseförändringar. Om ett ord betecknar en viss egenskap (A) hos en referent och denna egenskap gärna följs åt av en annan egenskap (B), så kan språkbrukarna efterhand uppfatta en ny betydelse ('B') hos ordet vid sidan av den gamla betydelsen ('A'). Eventuellt kan betydelse 'B' framstå som huvudbetydelse eller t.o.m. tränga ut betydelse 'A'. Ett exempel som kommer att diskuteras i kapitel 4 är *omedelbart*. Den äldre betydelsen 'utan mellanled' implicerar snabbhet, och efterhand leder detta till en ny betydelse 'utan dröjsmål', som idag är den viktigaste betydelsen hos *omedelbart*.

3. Material och metod

Undersökningen utgår från en datamaskinell jämförelse mellan formordsuppsättningarna i Dalins ordbok från mitten av 1800-talet och Nationalencyklopedins ordbok, NEO, från slutet av 1900-talet. Eftersom relevanta delar av Dalins ordbok är tillgängliga i maskinläsbart skick och NEO i sig själv är en databas var det möjligt att göra en samkörning av de slutna ordklasserna i ordböckerna. På det sättet erhöles en lista med samtliga formord som förekom i antingen Dalin eller NEO, och dessutom framgick av listan vilka ord som förekommer i båda ordböckerna, vilka som endast förekommer i Dalin och vilka som enbart påträffas i NEO.³ I figur 1 återges ett utdrag ur listan. Det framgår t.ex. att Dalin är ensam om uppslagsorden *billigtvis*, *bindande*, *bis*, *biskopligen*, *bistert*, *bitande*, *bittals* och *bitterligt*, att uppslagsorden *bitterligen*, *bitti* och *bittida* finns i både NEO och Dalin, samt att NEO är ensam om uppslagsordet *bitvis*.

FIGUR 1. *Utdrag ur listan över formord i Dalin och NEO*

Dalins ordbok, som är av erkänt god klass, kan anses tillhandahålla alla, eller så gott som alla, viktiga formord som var i bruk på 1850-talet och något tidigare. NEO tillhandahåller på samma sätt i stort sett

³ Listan har tagits fram av Yvonne Cederholm. Inmatningen av ordboken utfördes för ett tiotal år sedan av Anna Hannesdóttir och Lena Rogström inom ramen för projektet Lexikografisk tradition i Sverige, lett av prof. Bo Ralph.

alla viktiga formord som var brukliga på 1990-talet och något tidigare. Tillsammans torde Dalin och NEO ge praktiskt taget alla viktiga formord som varit i bruk i svenskan under 1800- och 1900-talet. Ett och annat formord kan ha förbisetts av Dalin, och i några fall kan Dalin ha glömt ordklassbeteckningen (och då missas ordet vid datakörningen). Några formord, men säkert inte många, kan ha varit brukliga vid 1800-talets början men föråldrade, och därmed inte upptagna i Dalin, vid 1800-talets mitt. Ytterligare några kan ha uppstått efter mitten av 1800-talet men sedan blivit föråldrade, och därmed inte medtagna i NEO. Sammantaget kan emellertid de på så sätt missade formorden i 1800- och 1900-talets svenska inte vara särskilt många, och i varje fall inte särskilt viktiga.

En viss komplettering av Dalins lista över uppslagsord ger de ofta generösa redovisningar av synonymer han ger till många uppslagsord, t.ex. ord som *naturligtvis* och *kanhända*. Bortsett från att dessa synonymlistor i vissa fall tillhandahåller ord som inte är upptagna som uppslagsord ger deras placering också en fingervisning om vilket ord i en synonymgrupp som Dalin ansåg centralast.

En annan möjlighet till komplettering är givetvis sökning i textmaterial från 1800- och 1900-talet (se nedan). Detta har gjorts i någon mån. Ytterligare en möjlighet vore sökning i SAOB efter ord från de slutna ordklasserna. Det senare vore dock så arbetskrävande att jag i detta sammanhang har avstått från det.

Den helt dominerande ordklassen i undersökningen är adverbena. Som redan nämnts inskränker jag mig till att studera de grammatiska adverbena. Uteslutna blir adverb med klar lexikal betydelse, t.ex. väderstreckorden och de många musiktermerna av typen *adagio*. Ett undantag görs dock för en grupp inlånade franska och latinska fraser (ordekvivalenter), som nämns i korthet i slutet av kap. 4 och tas upp i appendixet. Vidare har en kontroll av brukligheten av vissa formord i Dalin gjorts i material med texter från mitten av 1800-talet. Ord som visat sig vara nollfrekventa i dessa material har ofta inte tagits med i undersökningen, om de inte senare blir mer frekventa. Dock har de tagits med om de ingår i en grupp – gärna synonymgrupp – där det finns andra intressanta formord. Slutligen beaktas bara i ringa utsträckning växling mellan sär- och sammanskrivning, t.ex. *någonstans/någon stans*. Och till sist: ord som har genomgått någon form av förändring, eller ingår i en synonymgrupp där andra ord genomgått förändringar, prioriteras i undersökningen.

Både Dalin och NEO får betraktas som primärkällor; det är fråga om samtida vittnesbörd om svenskans ordförråd vid två tidpunkter av en speciell typ av språkbrukare, nämligen lexikografer. För att kunna göra påståenden om ökad eller minskad bruklighet – uppgifter om bruklighet är sällsynta i Dalin och knappast konsekvent givna i NEO –

behöver man i allmänhet en annan typ av primärkällor, nämligen större autentiska textmaterial. Vad gäller mitten av 1800-talet har man att välja mellan en större Almqvistkorpus och en mindre korpus med ett antal romaner av Almqvist, Bremer och Flygare-Carlén (och tyvärr också Viktor Rydberg, som är lite för sen), sammanlagt ungefär 600 000 ord. Jag har valt att använda den senare korpusen eftersom den innehåller texter av flera författare. Denna korpus, som liksom den större Almqvistkorpusen är tillgänglig i Språkbanken vid Göteborgs universitet, kallas i fortsättningen RG-korpusen eller bara RG ("Romaner-Gamla"). För det sena 1900-talet finns självfallet en stor mängd av korpusar att välja mellan. Jag har som huvudkorpus valt Press65 (P65), som är den mest genomarbetade korpusen i Språkbanken och som sparar en mängd arbete genom att samtliga ord i den är homografseparerade (resultatet finns bekvämt åtkomligt i Allén 1970; i det äldre materialet, RG, måste jag själv göra homografsepareringen⁴). Omfångsmässigt är P65-materialet med sina en miljon ord jämförbart med RG-materialet.

Naturligtvis kan det vara en nackdel att P65-materialet och RG-materialet representerar olika genrer och kanske genomsnittligt olika stilnivåer. Jag har därför jämfört formordsfrekvenserna i P65 med motsvarande frekvenser i ett av Språkbankens moderna romanmaterial (från 1976, ca 4 miljoner ord, förkortas RN, "Romaner-Nya"). Alla påståenden om frekvensförändringar i resultatredovisningen förutsätter att data från P65 inte motsägs av data från RN, även om bara frekvenserna i P65 redovisas i tabellerna. Generellt kan sägas, att skillnaderna vad gäller formordsfrekvenser mellan tidningsmaterialet och det moderna romanmaterialet oftast är relativt små. Undantag är dock klart stilmarkerade ord; romantexternas stilnivå får antas vara genomsnittligt lägre än tidningstexternas.

Nämnas kan också, att jag i några fall har använt mig av Språkbankens omfattande Strindbergskorpus.

När man studerar tabellerna i resultatdelen, bör man alltså hålla i minnet att P65-materialet är drygt 50 % större än RG-materialet. Vidare ska endast stora frekvensskillnader mellan RG och P65 beaktas (minst 5–6 gånger högre frekvens i P65 eller minst 3 gånger högre frekvens i RG), och i första hand uppmärksammas ord med hög frekvens i minst ett av materialen.

Som exempel kan vi se på ett utdrag ur tabell 2 i avsnitt 4.1.1.1. (se s. 15). Det handlar om frekvenser i RG- och P65-materialet för *genast*

⁴ Som homografer i de slutna ordklasserna räknas ord som kan tillhöra flera olika ordklasser, t.ex. *då* (adverb och subjunktion). Som icke-homografa räknas däremot ord som tillhör olika undergrupper inom samma ordklass, t.ex. *knappast* (grad- och satsadverb). Här har jag i många fall fått göra betydelseuppdelningen själv även i P65, och när frekvenserna är höga fått nöja mig med att ge approximativa siffror.

och andra – mer eller mindre synonyma – adverb för omedelbar framtid.

	RG	P65
genast	230	79
omedelbart	4	109
direkt	0	få(≈5)

Tabellutdraget visar enligt min mening minst två intressanta saker. Den tydligaste är frekvensökningen för adverbet *omedelbart*. Den får sägas spegla en rätt säkerställd förändring över tiden. Men dessutom visar tabellen att i stort sett endast ett adverb för omedelbar framtid används i den äldre korpusen, mot två i stort sett jämbördiga i den nyare. Poängen är alltså att tabellerna ger inte bara diakrona utan även synkrona upplysningar – de bör läsas både ”vertikalt” och ”horisontellt”. Resultatet för *genast* och dess synonymer modifieras något av det moderna romanmaterialet, RN – där är *genast* ungefär tre gånger vanligare än *omedelbart*, men frekvensökningen för det senare adverbet i förhållande till 1800-talskorpusen är trots det betryggande.

För dateringen av de nya formorden och av nya betydelser har givetvis SAOB konsulterats, så långt det varit möjligt. När SAOB inte räckt till har i första hand NEO utnyttjats (vilket i många fall i praktiken betyder SAOS, SAOB:s excerptsamlingar). I några fall har uppgifter hämtats från *Nya ord i svenskan från 40-tal till 80-tal*.

Undersökningsresultatet kan betraktas i koncentrat i appendixet, s. 52ff, som också utgör register över undersökningens ca 400 ord. I följande kapitel redovisas i stort sett samma resultat med utförligare dokumentation och diskussion. Det finns dock uppgifter, främst uppgifter om första belägg och ev. förekomst i Dalins ordbok, som enbart ges i appendixet. Följande typer av förändringar urskiljs (med ”nytt” menas att ett ord eller en betydelse uppstått 1800 eller senare):

- 1) Nytt ord, ofta men inte nödvändigtvis ord som inte finns i Dalin men väl i NEO. Exempel: *antagligen* (1867).
- 2) Ord som försvunnit, ofta men inte nödvändigtvis ord som finns i Dalin men inte i NEO. Exempel: *likligen* ’troligen’.
- 3) Ord vars användning ökat kraftigt. Exempel: *inte*.
- 4) Ord vars användning minskat kraftigt. Exempel: *ehuru*.
- 5) Ord som fått en ny betydelse. Hit räknas också ordklassövergångar, även övergångar från en sluten ordklass till en öppen. (Exempel på de senare tas dock enbart upp i appendixet, inte i själva texten.) Exempel: *faktiskt*; *ute* ’inte populär’.
- 6) Flertydiga ord där en betydelse försvunnit. Exempel: *emeller-tid* ’under tiden’.

4. Resultat

4.1. Adverb

De grammatiska adverbena indelas i tidsadverb, rumsadverb, sättsadverb, gradadverb, modala (sats)adverb, konjunktionella adverb (konnektiver) och övriga adverb. Indelningen sammanfaller till stor del med den ena av SAG:s indelningar av adverbena (SAG 2:627), dock inte den indelning som ligger till grund för den utförliga behandlingen av ordklassen.⁵ Inom resp. grupper delas adverbena om möjligt in ytterligare i grupper av synonymer och halvsynonymer. En del av dessa undergrupper kan erinra om semantiska fält. I varje sådan grupp görs ett försök att teckna en helhetsbild av utvecklingen. Det är givetvis intressantare, för att ta ett exempel, att kunna konstatera att *eftersom* har ersatt *emedan* som den ledande kausala subjunktionen, än att bara notera att *emedan* har tappat mark. Det visar sig i många av grupperna att det vid en given tidpunkt finns ett frekvensmässigt dominerande ord, och att detta dominerande ord ibland byts ut under tidens lopp.

4.1.1. Tidsadverb

4.1.1.1. Adverb för tidpunkt o.d.

Centrala tidpunktsangivande adverb, t.ex. *nu* och *då*, har knappast undergått någon av de förändringar som studeras i undersökningen. Nämnas kan möjligen, att *nu* i modern svenska ofta har en speciell positiv innebörd i reklamspråk (*nu ännu lägre priser* o.d.). Den textuella användningen av *nu* tycks finnas under hela perioden. Också besläktade, mer preciserande adverb som *numera* och det sällsynta *dåmera* används i ungefär konstant utsträckning under hela perioden. Samma sak torde gälla *hittills* och *dittills*. Möjligen har det längre

⁵ I SAG räknas inte t-avledda adjektiv som adverb. I denna undersökning bortser jag likaså från *sättsadverb* som är t-avledda adjektiv, men däremot beaktas övriga typer av t-avledda adverb. Sålunda kommer tidsadverbet *omedelbart* och satsadverbet *säkert* men inte sättsadverbet *försiktigt*, och inte heller sättsadverbet *säkert*, med i min undersökning.

hittilldags fått något ökad användning; det är känt sedan 1662 men tas inte upp i Dalin. Två nya ord är *häromsistens* (1847) och *härförleden* (1895), och *häromdagen* verkar ha ökat i frekvens (det är känt sedan 1600-talet men inte upptaget i Dalin, och det är företrätt med 20 belägg i P65 mot 2 i RG).

Åtminstone ett tidpunktsangivande adverb har fått en ålderdomlig prägel under perioden, nämligen *fordom* (RG:26, P65:4). Dessutom fanns förr en längre variant av *fordom*, *fordomdags* (RG:1), som numera är försvunnen. Numera föredras det mer analytiska *förr i tiden* e.d.

Det ofta emfatiska *redan* hade förr en längre variant, *allaredan*, som nu är så gott som död, åtminstone i standardsvenska. Den tycks dock ha varit sällsynt redan i mitten av 1800-talet (1 belägg i RG). Samma sak gäller orden *arla* och *särila*. Detta, att numera ålderdomliga ord sedan länge kan ha haft en ålderdomlig prägel, är en viktig iakttagelse som också gäller många andra ord. Och det kan noteras att det är en iakttagelse som inte alltid kan göras med hjälp av de äldre ordböckerna eller med hjälp av SAOB utan i många fall har blivit möjlig först tack vare tillkomsten av elektroniska korpusar över äldre texter.

Det med *arla* synonyma *bittida* var däremot vanligt vid 1800-talets mitt men är nu sällsynt utom möjligen i den stelnade frasen *bittida och sent* (RG:26, P65:1). Även här föredras numera ett mer analytiskt uttrycksätt, t.ex. *tidigt på morgonen*.

Vi ska också se på några adverb för (tidpunkt i) nyss förfluten tid, omedelbar framtid, nära framtid och mer avlägsen framtid. Vi börjar med adverbet *nyligen* och dess synonymer (se tabell 1).

TABELL 1. Adverb för nyss förfluten tid i RG och P65

	RG	P65
nyligen	42	145
nyss	144	41
just	mkt få	>50
precis	0	få

Tabellen tyder alltså på att *nyss* har blivit utbytt mot *nyligen* som det viktigaste adverbet för tidpunkt i det nära förflutna. Just dessa adverb är dock relativt kraftigt stilmarkerade och det moderna romanmaterialet, RN, visar i stort sett samma fördelning mellan *nyss* och *nyligen* som det äldre romanmaterialet. Vi kan sålunda inte konstatera någon förändring beträffande *nyligen* och *nyss*. Tidsbetydelsen för *just* är belagd 1737 men för *precis* först 1931. Uppkomsten av denna betydelse kan förklaras som en ellips (*just nu* > *just*) eller möjligen som en implikation. Den nya betydelsen hos *precis* kan ha uppstått i analogi med motsvarande betydelseövergång hos *just*.

Fördelningen mellan *genast* och andra ord för omedelbar framtid i RG och P65 framgår av tabell 2.

TABELL 2. Adverb för omedelbar framtid i RG och P65

	RG	P65
genast	230	79
omedelbart	4	109
direkt	0	få(≈5)
ofördröjligen	2	0
oförtövat	4	0
ögonblickligen	10	5
ögonaböj	0	0
ögonakrök	0	0
medsamma	0	0
meddetsamma	0	1
bums	1	5

Den viktigaste förändringen är att adverbet *omedelbart* (första belägg med tidsbetydelse 1825) har fått kraftigt ökad betydelse. För adverbet *genast* kan ingen förändring konstateras, eftersom det är vanligare i ledigare språk än i tidningsspråk (jfr ovan). Nybildningarna *meddetsamma* (1897) och *medsamma* (1889) spelar bara en marginell roll i skriftspråk men är så mycket vanligare i talspråk. Det finns också pragmatiska skillnader mellan *med(det)samma* och övriga adverb i gruppen. En tillsägelse eller en begäran som innehåller något av orden *genast*, *ofördröjligen* och *omedelbart* uppfattas lätt som brysk, men genom utbyte mot *med(det)samma* kan den mjukas upp (jfr *Vill du omedelbart lämna tillbaka boken / Vill du lämna tillbaka boken meddetsamma*). Det faktum att adverb för omedelbar framtid gärna förekommer i tillsägelser, dvs. i potentiellt emfatiska diskurser, kan f.ö. förklara det stora antalet synonymer. De huvudsakligen talspråkliga *ögonaböj* och *ögonakrök* är myntade under 1900-talet.

Intressant – och parallell – är betydelseutvecklingen hos adverbena *direkt* och *omedelbart*. I betydelsen 'utan omväg', 'utan mellanled' o.d. är de belagda före 1800-talet. Genom implikation (det som genomförs utan omvägar går fort) har de sedermera kunnat användas i betydelsen 'genast', som i meningen *När han såg hur illa skadad hon var, ringde han direkt till sjukhuset*.

Adverb för nära, men något mer avlägsen framtid är *snart*, *strax(t)* och det äldre *snarligen*. Bortsett från att det marginella *snarligen* har försvunnit och varianten *straxt* har blivit sällsynt har inga egentliga förändringar inträffat i denna grupp. Se tabell 3 på nästa sida där även frasen *inom kort* tas med.

TABELL 3. Adverb för nära framtid i RG och P65

	RG	P65
snart	381	288
strax	41	81
straxt	77	0
snarligen	1	0
inom kort	7	26

Bortsett från *sedan*, *därefter* och liknande ord (som inte tas upp här), finns också en liten grupp adverb som betecknar mer avlägsen framtid (se tabell 4).

TABELL 4. Adverb för mer avlägsen framtid i RG och P65

	RG	P65
småningom	53	144
omsider	22	11
efterhand	10	53
framdeles	8	1
framgent	0	3

Det viktigaste adverbet i denna grupp både i RG och P65 är *småningom*, som ofta, och kanske särskilt i ledigare stil, ingår i frasen *så småningom*. Två något mer marginella adverb, *omsider* och *framdeles*, har möjligen förlorat i betydelse sedan 1800-talet. Det senare är sällsynt och det förra förekommer numera särskilt i frasen *sent omsider*.

Till den första gruppen tidsadverb hörde tidigare också den adversativa konnektiven *emellertid*, som ännu på 1800-talet kunde användas i den ursprungliga betydelsen 'under tiden' (Lehti-Eklund 1990). Denna användning var dock redan då sällsynt (några Fredrika Bremer-belägg finns i RG), och numera är den försvunnen. Intressant nog tycks det i modern svenska finnas en viss tendens till adversativ betydelse hos ett annat adverb med betydelsen 'under tiden, vid samma tidpunkt', nämligen *samtidigt*. (*Han är duktig och energisk. Samtidigt är han lite slarvig.*). Lehti-Eklund (1990:92ff) diskuterar olika förklaringar till betydelseövergången 'under tiden' > 'dock' hos *emellertid*. De verkar i viss mån tillämpliga även på *samtidigt*, men jag skulle också vilja föreslå en annan förklaring som kanske kan vara tillämplig även på *emellertid*. Förklaringen bygger på antagandet att vi i normal konversation vill uttrycka negativa omdömen så milt som möjligt – ett specialfall av artighetsprincipen. Just *samtidigt* används ofta i kontexter där något bra ställs mot något dåligt. Övergången kunde normalt markeras helt enkelt med den adversativa konjunktionen *men*, men *samtidigt* erbjuder en möjlighet att göra övergången mjukare och halvt om halvt dölja att ett omdöme är kritiskt.

4.1.1.2. Adverb för duration, frekvens m.m.

De flesta uttryck för duration i svenskan är knappast lexikaliserade, t.ex. *flera dagar, ett år, en kort tid*. Endast ett fåtal centrala idéer uttrycks med självständiga ord, t.ex. *länge* och *alltid*. Båda dessa ord är vanliga under hela perioden. Fördelningen mellan *alltid* och dess synonymer *städse* och *jämt* framgår av tabell 5.

TABELL 5. Alltid och dess synonymer i RG och P65

	RG	P65
alltid	525	422
städse	9	1
jämt	10	3

Synymerna till *alltid* spelar alltså en mycket liten roll både i RG- och P65-materialet. Det nu ganska ålderdomliga *städse* har möjligen blivit sällsyntare sedan Dalins tid, men särskilt vanligt var det inte heller då.

De pragmatiska användningarna av *alltid* (t.ex. *du kan väl alltid försöka*) tas i stort sett upp redan av Dalin. Samma sak gäller till dels *aldrig*. Möjligen har de emfatiska användningarna av *aldrig* blivit vanligare och tillämpbara på fler områden. Enligt SAOB är betydelsen 'absolut inte' belagd redan på 1700-talet, men Dalin tar inte upp denna användning.

Möjligen kan adverbet *ännu* och dess synonymer betecknas som durativa. Fördelningen mellan dessa adverb i RG och P65 framgår av tabell 6.

TABELL 6. Ännu och dess synonymer i RG och P65

	RG	P65
ännu	>600	>500
fortfarande	2?	259
alltjämt	6	104
alltfort	0	1

Tabellen tycks ge vid handen, att vi i modern svenska gör flitigare bruk av synonymerna till *ännu* än tidigare. Utom *fortfarande*, som var helt nytt i mitten av 1800-talet, tycks även *alltjämt* ha ökat i betydelse. (F.ö. hade *alltjämt* inte entydigt betydelsen 'ännu' på 1850-talet; Dalin ger som synonym *alltid*.) Det något ålderdomliga *alltfort* tycks ha varit ålderdomligt, i varje fall sällsynt, redan på Dalins tid.

Adverbet *fortfarande* uppstod genom grammatikalisering i mitten av 1800-talet. Ordet uppfattades länge som presens particip av *fortfara* och blev sedan först adjektiverat, t.ex. i följande SAOB-citat från 1846: *I rådet [...] hade Bjelke en fortfarande öfvervikt*. Betydelsen

verkar snarast vara 'hela tiden aktuell'. SAOB:s tidigaste exempel på användningen som tidsadverb är från 1868, men flera förekomster av *fortfarande* i Almqvist-citat i RG-materialet kan eventuellt tolkas som tidsadverb, t.ex.: *Vad han endast vidhöll, [...] var att fortfarande kalla Montmorency: Monsieur le Baron* (1841). Betydelsen 'ännu' hos adverbet kan uppfattas som resultatet av en implikation: om något pågår 'hela tiden' eller 'kontinuerligt' (den ungefärliga betydelsen hos presensparticipient av *fortfara*), så pågår det också i nuet, alltså "ännu". I Strindbergsmaterialet är det nya tidsadverbet vanligt, och i modern svenska är *fortfarande* den viktigaste synonymen till *ännu*.

De viktigaste frekvensadverben, det "positiva" *ofta* och det "negativa" *sällan*, har knappast undergått stora frekvensförändringar i sina huvudbetydelser. Däremot har *sällan* under perioden börjat användas i betydelsen 'absolut inte' i vardagliga sammanhang. Betydelseutvecklingen kan ses som analog med motsvarande, troligen äldre, betydelseutveckling av *aldrig*, som i sin tur får anses vara ett exempel på en implikation.

Både *ofta* och det neutrala frekvensadverbet *ibland* har flera synonymer och halvsynonymer. Frekvensfördelningen inom dessa synonymgrupper ser ut på följande sätt (se tabell 7 och 8):

TABELL 7. *Ofta och dess synonymer i RG och P65*

	RG	P65
ofta	260	550
oavlåtligt	3	9
immerfort	3	0
esomoftast	0	1
oupphörligt	28	5
oavbrutet	5	21
stund(e)ligen	6	2
beständigt	23	0
ständigt	72	142
idkeligen	0	0
ideligen	3	23

TABELL 8. *Ibland och dess synonymer i RG och P65*

	RG	P65
ibland	<50	304
understundom	3	8
stundom	107	33
stundtals	1	6
då och då	33	49
emellanåt	39	13
alltemellanåt	11	1
periodvis	0	2
glimtvis	0	2
tidvis	0	12

Av tabell 7 kan man utläsa, att i varje fall två äldre positiva frekvensadverb har försvunnit, nämligen *immerfort* och *beständigt*. I övrigt är förändringarna i denna grupp relativt små. Tabell 8 visar, att *ibland* har ersatt *stundom* som det vanligaste neutrala frekvensadverbet. Samtidigt tycks också *emellanåt* ha blivit mer sällsynt. Troligen är *ibland*:s framryckning en följd av att det varit vanligare i talspråk. Flera nya neutrala frekvensadverb har introducerats under perioden, ofta bildade med suffixet *-vis*: *tidvis* (1879), *periodvis* (1860) och *glimtvis* (1875). Något förvånande är det kanske att *understundom* fortfarande är fullt brukligt, men man kan förmoda att det ofta handlar om mer eller mindre skämtsam användning.

Två snarlika, synonyma adverb med betydelsen 'oftast' förekommer – som stilistiska varianter – både på Dalins tid och i dag: *merendels* och *mestadels*. Men här har i det närmaste skett ett utbyte: frekvensförhållandet *merendels/mestadels* är i RG 15:0 men i P65 2:20. Anledningen till utbytet är svår att fastslå, men man kan möjligen dra en parallell med uttryck där superlativ numera föredras och där komparativ förr gick minst lika bra (t.ex. *Vem är bättre, Kalle eller Pelle* > *Vem är bäst, Kalle eller Pelle*).

Som frekvensadverb kan möjligen också räknas *igen*, *åter* och deras synonymer. De fördelar sig på följande sätt i materialen (se tabell 9).

TABELL 9. *Igen och dess synonymer i RG och P65*

	RG	P65
igen	≈100*	≈100*
åter	≈400*	≈100*
återigen	4	22
ånyo	147	8
på nytt	20	53

*Det är ofta svårt att avgöra om det föreligger ren tidsbetydelse av *igen* och *åter*.

Det är uppenbart att *ånyo* har marginaliserats, och även *åter* kan ha tappat mark. Möjligen kompenseras detta i någon mån av analytiska uttryckssätt som *på nytt*, *en gång till* o.d. Poängen med det "för-dubblade" adverbet *återigen* kan vara att det lätt fundamenteras, något som, möjligen av prosodiska skäl, undviks vid det enkla adverbet *igen* (?*Igen kom han för sent*).

4.1.2. *Rumsadverb*

Också de flesta av de viktigaste rumsadverben tycks vara stabila under perioden. Det gäller adverb som *här*, *där*, *hit*, *dit*, *härifrån*, *därifrån* etc. Dock hade de båda sista orden synonymer som numera är döda eller sällsynta, *dädan* och *hädan* (de tycks emellertid ha varit sällsynta redan på Dalins tid). Likaså har riktningsangivande adverb med

efterleden *-hän* blivit sällsyntare, t.ex. *dithän* och *varthän*. Åtminstone det senare kan dock fortfarande användas, men då gärna skämtsamt. Också *därhän* kan ännu användas, men numera endast i överförd betydelse.

Många indefinita rumsadverb har bytts ut eller försvunnit, i synnerhet adverb med efterleden *-städes*. I gengäld har efterleden *-stans* blivit vanligare. Den enklaste förklaringen till detta är att *-stans* är en stavelse kortare; dessutom kan *-städes* ha uppfattats som något ålderdomligt. Fördelningen mellan *någonstans* och *någonstädes* är i RG 0:16 och i P65 53:0! I flera fall har tidigare lexikaliserade uttryck ersatts av analytiska uttryckssätt eller kortare synonymer, t.ex. *mångenstädes* (på många ställen e.d.), *somligstädes* (på vissa ställen), *därstädes* och *härstädes*. Däremot tycks *allestädes*, *annorstädes* och *flerstädes* inte ha blivit sällsyntare sedan Dalins tid; det senare var t.ex. länge vanligt i väderrapporter. *Allestädes* har naturligtvis under hela perioden spelat en försumbar roll jämfört med synonymen *överallt*, utom i frasen *allestädes närvarande*. Se vidare tabell 10.

TABELL 10. *Indefinita rumsadverb i RG och P65*

	RG	P65
allestädes	1	7
annorstädes	8	9
fler(e)städes	2	5
mångenstädes	1	0
somligstädes	0	0
ingenstädes	17	3
ingenstans	5	10
någonstädes	16	0
någonstans	0	53
överallt	52	81

Många rumsadverb med mer specialiserad betydelse har tillkommit under perioden. Det gäller adverb bildade analogt med *medsols* (1851 och med i Dalin), t.ex. *medhårs* (1931), *medströms* (1834), *medurs* (1931), *motsols* (1801), *motströms* (1882) och *moturs* (1945). Det gäller också adverb med den produktiva efterleden *-ledes*, t.ex. *brevledes* (1919), *luftledes* (1920) och *telefonledes* (1895).

Ett överraskande nytt riktningsangivande rumsadverb är *framlänges* (1859), bildat i analogi med *baklänges*. Kanske behövdes inget ord för det omarkerade rörelsesättet före de moderna kommunikationsmedlens tid.

4.1.3. Sättsadverb

Bortsett från frågande adverb som *hur* och ett fåtal mycket centrala adverb som *så* samt t-avledda adverb finns det få lexikaliserade sättsadverb i svenskan. De förändringar som har inträffat bland dessa adverb under perioden är också få och delvis av rent morfologisk natur.

Sålunda har varianten *huru* till *hur* självfallet blivit sällsyntare, eller snarast i stort sett försvunnit (RG:663, P65:5). En anledning kan vara att den i alltför hög grad associerades med bibelstilen, men dessutom måste den förkortade varianten *hur* länge ha varit vanlig i talspråk. Ett par ännu längre varianter med i stort sett samma betydelse, *huruledes* (7 belägg i RG) och *hurulunda*, har likaledes försvunnit. Liksom *huruledes* har även det morfologiskt besläktade *annorledes* 'på annat sätt' fallit ur bruk (RG:3, P65:0).

Tre adverb som numera enbart fungerar som konnektiver och textmarkörer, *alltså*, *sålunda* och *således*, kunde ännu på 1800-talet användas som sättsadverb i (den mer eller mindre ursprungliga) betydelsen 'på det sättet' (Lehti-Eklund 1990). Dalin ger i alla tre fallen denna betydelse, men det är svårt att finna exempel på den i RG-materialet. Vi ser här ytterligare exempel på att den moderna svenskan ofta föredrar analytiska uttrycksätt framför syntetiska.

4.1.4. Gradadverb

Gradadverben utgör en viktig och intressant grupp där stora förändringar har skett under perioden. De indelas här på följande sätt: 1) Förstärkande (t.ex. *oerhört*) och "försvagande" (t.ex. *föga*) 2) Relativerande (t.ex. *tämligen*) och 3) Approximerande (t.ex. *cirka*).

4.1.4.1. Förstärkande och försvagande gradadverb

Som förstärkande gradadverb, framför allt som bestämningar till adjektiv, kan en mycket stor mängd, ofta t-avledda, adverb användas. Mångfalden kan illustreras med hjälp av Dalins synonymlista i artikeln *ganska* (ordets huvudbetydelse på 1850-talet var fortfarande 'mycket, ytterst'): *högeligen*, *högst*, *svåra*, *mäkta*, *ytterst*, *djupt*, *utomordentligt*, *förtvivlat*, *förskräckligt*, *ohyggligt*, *hiskeligt*, *gruvligt*, *oändligen* och ytterligare några ord. Listan är som synes något disparat. Här finns dels rätt neutrala adverb, troligen användbara i de flesta kontexter (*högst*, *mäkta*), dels mycket kontextbundna, och delvis klart emotiva, adverb (*djupt*, *hiskeligt*). Här begränsar jag mig till adverb som kan

antas tillhöra den första gruppen, där f.ö. alla mer frekventa adverb hamnar. Å andra sidan kompletterar jag den gruppen, dels med 1800-talsadverb som Dalin förbisett, dels med moderna förstärkande gradadverb. Eftersom så gott som alla förstärkande gradadverb är homografa (adjektiv/adverb) blir de tal som redovisas ofta approximativa. Vid sökningen i korpusarna begränsar jag mig till kontexter av typen *en oerhört stor mängd*, dvs. kontexter där gradadverbet bestämmer ett adjektiv.

Vi kan börja med att se på tabell 11 (vid särskilt frekventa adverb som *mycket* m.fl. har jag tvingats att ta stickprov).

TABELL 11. *Förstärkande gradadverb i RG och P65*

	RG	P65
mycket	>100	>1000
väldigt	0	21
oerhört	2	≈50
högst	≈50	≈100
högeligen	9	1
ytterst	25	≈150
ytterligt	0	34
ofantligt	16	3
mäkt	1	2
enormt	0	≈70
oändligen	3	0
oändligt	11	11
ganska	487*	0
synnerligen	1	71
synnerligt	3	1
särdeles	24	12
utomordentligt	6	70
rätt	100*	0

* I många fall troligen med betydelsen 'tämligen'

Huvudtendensen är att den moderna svenskan gör något flitigare bruk av synonymerna till *mycket* än 1800-talssvenskan. Vi har troligen fått åtminstone ett nytt frekvent förstärkande gradadverb, *enormt*, och flera andra adverb – *utomordentligt*, *synnerligen*, *ytterligt* – har fått ökad betydelse. Å andra sidan har två viktiga adverb försvunnit ur denna grupp, om också inte som ord, nämligen *ganska* och *rätt*. Intressantast är *ganska*, som endast ges betydelsen 'mycket' i Dalin. Det är dock troligt att ordet redan på Dalins tid var på drift mot den nu allena rådande relativiserande betydelsen. SAOB ger, trots Dalins analys, årtalet 1764 för betydelsen 'tämligen'. Självfallet är denna betydelseövergång och orsakerna bakom den spännande. I SAOB framkastas hypotesen att betydelseövergången skulle ha inletts i förbindelser som *ganska mycket*. Mot detta kan möjligen invändas, att förbindelserna *väldigt mycket*, *oerhört mycket* och *ofantligt mycket* har använts länge utan betydelseförsvagning hos gradadverben. Kanske kan man få en

viss förståelse för mekanismerna bakom betydelseövergången om man jämför med gradadverbet *helt* (jfr *ganska* < ty. *ganz* 'helt') som möjligen är vagt i vissa uttryck, t.ex. uttryck som *helt ung* (varken entydigt förstärkande eller relativiserande utan något mitt emellan).

I övrigt noterar man att *väldigt* av någon anledning har haft svårt att etablera sig i skriftspråket som ett mer informellt förstärkande gradadverb.

En annan typ av förstärkande gradadverb uttrycker i motsats till föregående grupp åtminstone formellt 'hundra procentig grad (av ngt)'. Hit hör *helt*, *alldeles* och ytterligare några adverb. Se tabell 12. (Även i detta fall beaktas endast kontexter av typen *alldeles ny*, alltså uttryck med adverbet som direkt bestämningsord till ett adjektiv.)

TABELL 12. *Gradadverb som uttrycker hundra procentig grad i RG och P65*

	RG	P65
helt	≈150	>500
alldeles	>100	>100
fullkomligt	≈40	24
fullständigt	0	41
fullt	≈30	≈75
totalt	1	83

I praktiken har en viss differentiering skett i denna grupp. I den moderna svenskan finns åtminstone fem viktiga synonymer till *helt*, mot tre i RG-materialet. Visserligen tar Dalin upp både *fullständigt* och *totalt*, men de spelar som synes högst en marginell roll i RG-texterna.

Ytterligare en annan grupp av förstärkande gradadverb bestämmer oftast komparativformer av adjektiv. Hit hör *betydligt* (*betydligt bättre*), *avsevärt* och *långt*, och dessutom givetvis *mycket*. Fördelningen mellan dessa adverb i RG och P65 framgår av tabell 13.

TABELL 13. *Komparativförstärkande gradadverb i RG och P65*

	RG	P65
mycket	>100	>200
betydligt	1	>100
avsevärt	0	>10
långt	≈5	37

Också här tycks en viss differentiering ha skett. *Betydligt* spelar en mycket större roll i det moderna materialet än i 1800-talsmaterialet, och *avsevärt* är nytt (efter 1871).

Det finns också ett superlativförstärkande gradadverb, *allra*. Det förekommer 40 gånger i RG och 163 gånger i P65. Möjligen kan

också *absolut* räknas hit (RG:0, P65:4); jfr den strukturella dubbeltydligheten i satser som *Han är absolut bäst* (med *absolut* som grad- eller satsadverb).

Adjektivbestämmande gradadverb som uttrycker låg grad är framför allt *föga* (RG:13, P65:60). Också betonat *lite(t)* har troligen kunnat användas för att uttrycka samma betydelse, men det är bara undantagsvis möjligt numera. Däremot går det bra om *lite* förses med vissa bestämningar, särskilt *bara*: *Han var bara lite intresserad* \approx *Han var föga intresserad*, men *Han var lite intresserad* kan knappast ha samma innebörd ens med starkt betonat *lite*. (Med mycket gynnsam kontext kan det dock gå bra: *Han var inte mycket utan lite intresserad*.)

4.1.4.2. Relativerande gradadverb

Också inom gruppen relativerande gradadverb har avsevärda förändringar ägt rum. Vi börjar med att se på tabell 14:

TABELL 14. Relativerande gradadverb i RG och P65

	RG	P65
ganska	487*	424
täm(me)ligen	32	77
relativt	0	\approx 100
förhållandevis	0	22
jämförelsevis	3	13
rätt	100*	\approx 100

* I många fall med betydelsen 'mycket'

Här har en betydande differentiering skett. Det viktigaste nya gradadverbet är *relativt* (1904), därnäst *förhållandevis* (1843). Dessutom har *ganska* etablerat sig i denna grupp som det vanligaste – och i talspråk väl dominerande – relativerande gradadverbet. Även *rätt* har, mer eller mindre, tillkommit sedan Dalins tid. Varken för *ganska* eller *rätt* ger Dalin någon annan gradbetydelse än 'mycket'. Om siffrorna för *ganska* och *rätt*, med hänsyn till detta, justeras ner kraftigt, tycks man också våga dra slutsatsen att man vid mitten av 1800-talet över huvud taget använde relativerande gradadverb mindre än i modern svenska (jfr nedan om approximerande gradadverb).

De nya adverbena möjliggör vissa nyanseringar. Medan *ganska*, *tämligen* och *rätt* uttrycker en sorts absolut relativerande betydelse, antyder *jämförelsevis* och *förhållandevis*, och i viss mån också *relativt*, en jämförelse. I praktiken uppfattas det nog ofta så att dessa gradadverb uttrycker viss reservation, en lägre grad än *ganska* och *rätt*.

I det moderna romanmaterialet är, som väntat med tanke på dess mer informella karaktär, *ganska* ännu mer dominerande än i P65-materialet.

4.1.4.3. Approximerande gradadverb

Utvecklingen inom gruppen approximerande gradadverb framgår av tabell 15:

TABELL 15. *Approximerande gradadverb i RG och P65*

	RG	P65
cirka	2	101
ungefär	20	233
ungefärligen	0	3
omkring	≈10	≈250
omtrent	0	0
uppskattningsvis	0	13
runt	0	få
approximativt	0	3
vid pass	2	2

Det intressantaste som tabell 15 visar är kanske att gruppen av approximerande gradadverb som helhet tycks ha använts mycket mer sparsamt i mitten av 1800-talet än i dag. Eftersom skillnaden skulle kunna bero på det moderna tidningsmaterialets mer sakprosabetonade karaktär, kontrollerades frekvenserna i det moderna romanmaterialet, RN, noga. Men skillnaderna mellan de båda moderna materialen var relativt små. Vi har förmodligen att göra med en verklig skillnad mellan äldre och yngre svenska som kan sägas beröra både uttrycks- och innehållssidan av språket.

Notabelt är också att ordet *cirka* tycks ha spelat en beskedlig roll ännu vid mitten av 1800-talet. Dess första belägg i svenskan är från 1788, men det är inte medtaget i Dalins ordbok. Helt nya adverb i gruppen är *uppskattningsvis* (1864), *runt* (1896) och det lite fackspråkliga *approximativt* (efter 1836). Det bibliska och numera ålderdomliga *vid pass* var sällsynt redan på Dalins tid. Ett överraskande uppslagsord i Dalin är *omtrent*, men ordet kan inte ha varit vanligt (inget belägg i RG).

Som approximerande gradadverb kan också räknas ord med betydelsen 'i det närmaste (det aktuella antalet e.d.)', t.ex. *nästan* och *närapå*. Som framgår av tabell 16 på nästa sida tycks det ha skett relativt små förändringar i denna grupp. Den viktigaste är kanske den ökade betydelsen av *bortåt*, som, trots att det är med i Dalin i den aktuella betydelsen (belagd 1817), är nollfrekvent i RG-materialet. Ett adverb som har försvunnit från gruppen och som enligt Dalin var föråldrat redan på 1850-talet är *fast*.

TABELL 16. Nästan och dess synonymer i RG och P65

	RG	P65
nästan	322	437
nära	<10	≈25
närpå	0	1
nästintill	0	0
tillnärmelsevis	0	8
bortåt	0	25
inemot	7	6
fast*	0	0
nära nog	3	15
i det närmaste	7	16

*Förekommer i Dalins ordbok

4.1.5. Modala adverb

Med modala adverb menas här, i analogi med SAG:s definition av modala satsadverbial (SAG 1:198), adverb som anger talarens inställning till sanningshalten eller önskvärdheten i det han yttrar. Den förra gruppen kan indelas ytterligare i möjlighets- (*kanske* etc.) och trolighetsadverb (*troligen* etc.) samt adverb för (hundraprocentig) säkerhet (*förvisso* etc.) och självklarhetsadverb (*naturligtvis* etc.). Som en särskild grupp räknas negationer.

4.1.5.1. Möjlighetsadverb

Möjlighetsadverbens fördelning i RG-materialet och P65-materialet framgår av tabell 17:

TABELL 17. Möjlighetsadverb i RG och P65

	RG	P65
kanske	404	981
kanhända	21	7
måhända	57	21
törhända	4	0
möjligen	18	119
möjligtvis	6	1
eventuellt	0	46

Både i RG och P65 är *kanske* det dominerande möjlighetsadverbet. I övrigt verkar *möjligen* ha blivit vanligare och i varje fall *måhända* något ovanligare. Det marginella *törhända* har mer eller mindre försvunnit. Den viktigaste förändringen är dock att ett nytt möjlighetsadverb, *eventuellt*, har introducerats (1892). Motsvarande adjektiv har funnits i svenskan sedan 1600-talet, men betydelsen 'möjlig' hos detta

adjektiv är enligt SAOB belagd först 1879. Det kan noteras, att av de övriga möjlighetsadverben har endast *möjligen* och *möjligtvis* adjektiva motsvarigheter, något som kan ha främjat uppkomsten av *eventuell/eventuellt* i möjlighetsbetydelse; det är ju praktiskt att ha tillgång till en adjektivisk motsvarighet till adverbet i nominaliseringar (*han deltar eventuellt/hans eventuella deltagande*).

4.1.5.2. Trolighetsadverb

Trolighetsadverbens fördelning i RG och P65 framgår av tabell 18.

TABELL 18. *Trolighetsadverb i RG och P65*

	RG	P65
troligen	52	82
förmodligen	57	104
antagligen	3*	33
sannolikt	0	83
troligtvis	0	2
likligen	1	0
nog**	?	≈100

* Samtliga i sena romaner av Viktor Rydberg

**Frekvenssiffrorna för *nog* är mycket osäkra pga. ordets flertydighet.

De dominerande trolighetsadverben i RG är *troligen* och *förmodligen* – *möjligen* jämte *nog* som är svårbedömt i äldre texter eftersom det också kunde betyda 'säkerligen' (jfr Ljunggren 1936). Även i P65 är dessa adverb centrala men här tillkommer *antagligen* (första belägg 1867) och *sannolikt* (upptaget i Dalin men alltså nollfrekvent i RG). Medan det senare har en viss intellektuell anstrykning, torde *antagligen* vara vanligare i talspråk än i skriftspråk och ordet blir sålunda en smula nedvärderat i tabell 18. I RN-materialet, som ligger närmare talspråket, är *antagligen* företrätt med flera hundra belägg. Trots att det marginella *likligen* har försvunnit sedan Dalins tid kan vi alltså konstatera en viss differentiering i gruppen sedan förra hälften av 1800-talet.

Trolighetsbetydelsen hos *nog* kan ha etablerats så sent som i början av 1800-talet. Ljunggren (1936) anger som första helt säkra beläggsställe Mobergs grammatik från 1815 (med parafra av författaren). SAOB ger ett belägg från 1737, men det verkar inte helt säkert att det här är fråga om betydelsen 'troligen' snarare än den äldre betydelsen 'helt säkert'. Ännu Dalin tar inte upp betydelsen 'troligen'. Naturligtvis är det ofta svårt att avgöra om den äldre betydelsen 'helt säkert' eller den yngre betydelsen 'troligen' föreligger. En anmärkningsvärd egenskap hos trolighetsadverbet *nog* i modern svenska är att det inte kan

fundamenteras med bevarad betydelse: *Nog kommer han* betyder något annat än *Han kommer nog*. Möjligen kan detta ha en prosodisk förklaring; samma sak gäller de likaså enstaviga satsadverben *väl* och *ju*. Vi återkommer till *nog* i avsnitt 4.1.7.1.

Vi tar här också upp ett par ord för negativ trolighetsbetydelse, nämligen *knappast* och *näppeligen*. Användningen av *knappast* som modalt satsadverb tycks inte förekomma förrän i början av 1800-talet (SAOB 1825, Frithiofs saga!). Uppkomsten av satsadverbanvändningen kan ha gynnats av dubbeltydiga kontexter som *Han är knappast 50 år* (entydigt däremot *Han är knapp 50 år*). I sammanhanget kan också adverbet *svårligen* (*svårliga*) nämnas. Fördelningen mellan de tre adverbena framgår av tabell 19.

TABELL 19. *Negativa trolighetsadverb i RG och P65*

	RG	P65
knappast	<10	≈300
näppeligen	0	11
svårligen, -a	7	6

Som väntat – eftersom det gäller en betydelse som var ny vid mitten av 1800-talet – har frekvensen för *knappast* ökat kraftigt. Övriga adverb spelar en marginell roll.

4.1.5.3. Adverb för (hundra)procentig säkerhet

Denna grupp är komplicerad, eftersom i stort sett alla dess medlemmar har undergått en betydelseförsvagning (Ljunggren 1936). Det är svårt att i dagens svenska hitta adverb som entydigt uttrycker betydelsen 'hundra)procentig säkerhet'. Yttrandet *Pelle kommer säkert* betyder normalt att talaren *inte* är säker på att Pelle kommer. Man kan därför fråga sig om gruppen säkerhetsadverb över huvud taget existerar, om den inte snarare är en delmängd av gruppen trolighetsadverb. Det kan emellertid hävdas, att betydelsen 'hundra)procentig säkerhet' trots allt kan uttryckas med olika metoder, t.ex. med hjälp av prosodi eller med ett extra bestämningsord (*Jag kommer klockan 5. – Säkert? resp. Bollen var helt säkert över mållinjen*).⁶

⁶ Enligt Carl-Erik Lundbladh (muntl. komm.) finns också en viss regional variation. Sålunda har den försäkrande betydelsen hos *säkert* möjligen bevarats bättre i Sydsverige (i talspråk?). I matematiska sammanhang – såsom jag själv minns dem – kan *säkert* också användas utan problem i betydelsen 'hundra)procentigt säkert': *funktionen är säkert större än 0 i intervallet* o.d.

Fördelningen mellan de olika adverbena för (mer eller mindre hundra procentig) säkerhet är följande i RG och P65 (se tabell 20; delvis approximativa frekvenstal).

TABELL 20. *Adverb för säkerhet i RG och P65*

	RG	P65
säkert	>100	>100
säkerligen	13	66
förvisso	2	64
otvivelaktigt	8	26
tvivelsutan	3	0
tveklöst	0	1
visserligen	mkt få	0
bestämt	≈10	0
visst	mkt få	0
nog	många	0*

*Vi bortser från uttryck av typen *Nog är han rik*.

Vi ser att *säkert* – med reservation för betydelsenysanser – är det viktigaste adverbet i gruppen både i RG och P65. Men i övrigt har flera intressanta förändringar inträffat. För det första har adverbet *visserligen* numera – liksom oftast redan på 1800-talet – alltid en sorts koncessiv betydelse. Det måste omedelbart följa en sats inledd med *men, dock* e.d., och man kan därför inte säga att *visserligen* i första hand uttrycker betydelsen '(hundra procentig) säkerhet' – som det någon gång gör i RG och t.ex. i den gamla bibelöversättningens *Det är visserligen sant*. Samma sak gäller i någon mån *visst*, som dessutom fått en speciell användning som emfatisk markör när man hävdar motsatsen till ett nyss framfört påstående.

Det mest överraskande är kanske att *förvisso* har stärkt sin ställning kraftigt. Enligt Dalin användes ordet på 1850-talet huvudsakligen – i någon mån – ”i biblisk, kyrklig och skämtsamt stil”, men 150 år senare är det inte bara fullt brukligt utan t.o.m. rätt vanligt. Förklaringen kan vara att det, som Ljunggren (1936) påpekar, bättre än övriga adverb i gruppen har bevarat betydelsen 'hundra procentig säkerhet'; man kan säga att när *säkert* försvagas går *förvisso* in och fyller den uppkomna betydelseluckan. Enligt Ljunggren kan den semantiska motståndskraften hos *förvisso* i sin tur bero på att ordet tidigare mest användes i högre stilarter, sällan i talspråk, och därför inte var lika utsatt för betydelseförsvagningen som övriga adverb i gruppen.

Det finns också ett antal utpräglat emfatiska säkerhetsadverb, särskilt *absolut, avgjort, definitivt, minsann, obestriddligen, ovedersägligen* och *sannerligen*. I motsats till de nyss behandlade adverbena används de främst för att ge ökad auktoritet åt värdeomdömen o.d. De är inte helt synonyma, men det kan ändå vara befogat att samla dem i en och samma tabell (se tabell 21 på nästa sida).

TABELL 21. *Emfatiska säkerhetsadverb i RG och P65*

	RG	P65
absolut	0	≈30
avgjort	2	23
definitivt	0	>10
minsann	48	10
obestriddligen	0	8
ovedersägligen	0	0
sannerligen	21	57

Mer eller mindre nytt är här *absolut* och helt nytt *definitivt*. Som satsadverb är det senare ett betydelselån från engelskan (1953), tidvis kritiserat i språkvårdsdebatten (se Malmgren 1998). Vi har här att göra med ett av de ytterst få exemplen på moderna nytillskott genom lån till det svenska förrådet av grammatiska adverb.

Det kan också noteras, att *sannerligen*, kanske något oväntat med tanke på dess starka ställning i bibelspråket, åtminstone bibehållit sin ställning, medan frekvensen av *minsann* minskat. Även det senare är möjligen överraskande eftersom *minsann* bör ha varit ett utpräglat talspråksord. Det är dock betydligt vanligare i det moderna romanmaterialet.

4.1.5.4. *Självklarhetsadverb*

Till självklarhetsadverben räknas *naturligtvis* och dess synonymer. Fördelningen i denna grupp i RG och P65 framgår av tabell 22.

TABELL 22. *Självklarhetsadverb i RG och P65*

	RG	P65
naturligtvis	26	393
givetvis	0	186
förstås	0	114
självklart	0	22
självfallet	0	73
begripligtvis*	0	0
uppenbarligen	2	86
såklart	0	0

*Förekommer som uppslagsord hos Dalin.

Vad som faller i ögonen är den oerhört mycket högre frekvensen av självklarhetsadverb i P65 (liksom i det moderna romanmaterialet som visar liknande siffror). Även om RG-materialet skulle innehålla ”självklarhetsfraser” (t.ex. *Det är klart att*) i större utsträckning än P65-materialet, kan vi på goda grunder anta att 1800-talstexter i betydligt mindre utsträckning än 1900-talstexter explicit markerar att

påståenden bör vara självklara för läsaren. Hur detta ska förklaras är inte helt klart. Men det skulle kunna hänga samman med att moderna författare, i högre grad än äldre författare, med all rätt ser kunniga och välutbildade läsare framför sig och därför känner behov av att markera att de vet att läsarna känner till eller utan vidare förstår det de skriver – det kan alltså vara fråga om en sorts artighetsmarkör.

Vidare är 1900-talssvenskans uppsättning av självklarhetsadverb mycket rikare än den tidigare 1800-talssvenskans. Medan 1800-talssvenskan i stort sett klarar sig med *naturligtvis*, *begripligtvis* och *uppenbarligen* (Dalin ger f.ö. inga synonymer till *naturligtvis*), har 1900-talssvenskan tillgång till minst sju synonymer. Alla utom *uppenbarligen* och *naturligtvis* har introducerats i svenskan efter 1850: *givetvis* (1861), *självfallet* (1945), *självklart* (1893), *förstås* (ca 1900, jfr nedan) och *såklart* (1930-talet, inte belagt i P65 men väl i RN). Synonymrikedomen ger framför allt möjlighet till stilistisk variation, från det nästan bara talspråkliga *såklart* (4 belägg i det moderna romanmaterialet) över det informella *förstås* till de neutrala eller lätt formella *givetvis* och *naturligtvis*.

Två av självklarhetsadverben är särskilt intressanta, *förstås* och *såklart*. Som adverb är *förstås* resultatet av en grammatikalisering av presenspassivformen av *förstå*. Förenklat kan man tänka sig följande stadier i processen. En vanlig typ av konstruktion i RG-materialet är *Det förstås, att [...]*. Efter hand kan *det* utelämnas, men den verbala karaktären hos *förstås* markeras fortfarande med hjälp av interpunktion: *vi kom, förstås, [...]*. Redan i texter av Strindberg kan komma-tecknen ofta utelämnas, och dessutom börjar man vid denna tid finna en annan indikation på att grammatikaliseringsprocessen har gått ytterligare ett steg: stavningen *förståss* (10 belägg hos Strindberg, varav merparten i den folkliga Hemsöborna). Uttalet med kort å kan vara ett indikation på att ordet allt oftare drabbas av tryckförlust. Likväl är sambandet med verbet *förstå* troligen tydligt för språkbrukarna långt in på 1900-talet, och i SAOB (1928) tas *förstås* inte upp som uppslagsord utan som en speciell (adverbiell) användning av *förstå* i passiv.

Ännu i dag, när de flesta språkbrukare säkert inte är medvetna om sambandet mellan *förstå* och *förstås*, kvarstår speciella egenheter hos adverbet som vittnar om det gamla sambandet. Dels finns konstruktionen *ja, det förstås* (jfr **ja, det naturligtvis*), dels fundamenteras adverbet *förstås* mycket ogärna (*?Förstås gick jag på festen*). Det senare kan möjligen förklaras med hänvisning till prosodiska förhållanden (jfr att *igen*, med samma prosodi som *förstås*, också ogärna fundamenteras), men en troligare förklaring är sättet på vilket *förstås* rimligen har grammatikaliserats. Låt oss schematiskt anta att den första generationen som från början har uppfattat *förstås* som adverb var

född ca 1900. Trots att dessa personer, i motsats till sina föräldrar, uppfattade *förstås* i *Han kommer förstås i morgon* (föräldrarnas "analys": *Han kommer(,) (det) förstås(,) i morgon*, dvs. alltså presens passiv av *förstå*) som adverb, kan de aldrig ha hört meningar med ett fundamenterat *förstås* från föräldrarna, eftersom det skulle förutsätta att föräldrarna gjort adverbanalysen. Följaktligen har de visserligen uppfattat *förstås* som ett adverb, men som ett adverb underkastat vissa restriktioner beträffande placeringen i satsen.

Trots SAOB:s analys skulle jag vara böjd att tidsfästa etableringen av adverbet *förstås* till ca 1900. Den då vanliga stavningen *förståss* är ett argument, ett annat är placeringen på satsadverbialsplatsen i många meningar, utan kommatecken omkring.

Adverbet *såklart* är ännu yngre än *förstås*. NEO ger årtalet 1944, men i formen (*så*) *klart* omnämns det redan av Ljunggren (1936). Det intressanta med *såklart* är metoden att bilda ett satsadverb av adjektivet *klar(t)*. Som vid de flesta adjektiv – undantag är bl.a. *självklar* och *självfallen* – räcker det inte med t-avledning; det skulle ge en sorts gradadverb (*Han är klart bäst* men **Han är klart hos en kompis*). Den framförstådda partikeln *så* löser problemet. En annan möjlighet är att använda gradadverbet *helt*: *Han är helt klart / såklart hos en kompis*.

Ett adverb som ursprungligen har haft en sorts självklarhetsbetydelse och som därför kan tas upp i denna grupp är *tydligen*. Dalin ger endast betydelsen 'tydligt' av detta adverb, men numera är dess betydelse 'av allt att döma' och man använder det alltså för att markera att man drar en slutsats. Betydelseövergången kan karakteriseras som en sorts grammatikalisering: från sättsadverb till satsadverb. Redan åtskilliga språkprov i RG tycks kunna tolkas så, att *tydligen* har den nyare betydelsen. Ett starkt indicium på att den nya betydelsen föreligger saknas emellertid i RG-materialet men dyker upp i Strindbergsmaterialet: fundamentering. I en mening som *Tydligen var han sjuk* kan adverbet svårligen ha betydelsen 'tydligt' som i *Han var tydligt sjuk* (jfr ?*Tydligt var han sjuk*). Den nya betydelsen är sålunda etablerad senast på Strindbergs tid.

Betydelseövergången är inte helt lätt att förklara. En möjlighet är att den har med prosodiska förhållanden att göra. I många fall kan tolkningen av *tydligen* ha varit avhängig av betoningen. Så länge både tolkningen 'tydligt' och 'av allt att döma' var möjliga, var satser som *Han var tydligen sjuk* dubbeltydiga. Med tryckstarkt *tydligen* låg den äldre betydelsen närmast till hands, med trycksvagt *tydligen* däremot den yngre. Man kan tänka sig att betydelseövergången har främjats av att en av talaren avsedd tryckstyrka i många fall har uppfattats som trycksvaghet av lyssnaren.

4.1.5.5. Adverb för beklagande eller gillande

Adverb för beklagande är främst *tyvärr*, *dessvärre*, *olyckligtvis* och *beklagligtvis*. Adverb för gillande eller belåtenhet är främst *lyckligtvis* och *dessbättre*. Dessa sex adverb fördelar sig på följande sätt i RG- och P65-materialen (se tabell 23):

TABELL 23. Adverb för beklagande och gillande i RG och P65

	RG	P65
tyvärr	6	130
dessvärre	2	23
olyckligtvis	3	3
beklagligtvis	0	0
beklagligen	0	0
lyckligtvis	16	33
dessbättre	1	8
gudskelov	25	1
gudilov	1	1

Den viktigaste förändringen tycks vara att *tyvärr* numera är vanligt, från att vid mitten av 1800-talet tydligen ha varit relativt sällsynt. Överhuvud taget tycks man i de nyare texterna använda adverb för beklagande flitigare än i de äldre texterna. Motsvarande förändring tycks inte ha inträffat med adverbena för gillande.

I någon mån besläktat med adverbena för gillande är adverbet *förhoppningsvis*, som är överraskande nytt (inte med i SAOB (1928) och av misstag inte med i NEO, dessutom nollfrekvent i P65). Ännu nyare är förmodligen det skämtsamma *hoppeligen* (1957).

4.1.5.6. Negationer

Den viktigaste förändringen bland negationerna är att *icke* har bytts ut mot *inte* som gruppens dominant. Liksom *icke*, men i mindre utsträckning, har *ej* fallit tillbaka. I allt väsentligt pekar tabell 24 (se nästa sida) i samma riktning som resultaten i Engdahl (1962:145ff). Förändringarna hänger otvivelaktigt samman med skriftspråkets närmande till talspråket; att *inte* var den lediga, informella negationen redan vid mitten av 1800-talet framgår bl.a. av Dalins ordbok. Nämnas kan, att redan Strindberg visar en nästan jämn fördelning mellan *icke* och *inte* (men han var sannolikt före sin tid i det avseendet).

TABELL 24. Inte och dess synonymer i RG och P65

	RG	P65
inte	36	8895
icke	6036	337
ej	2066	281

4.1.6. Konnektiver

4.1.6.1. Alltså och dess synonymer

De tre konnektiverna *alltså*, *sålunda* och *således* har alla undergått en grammatikaliseringsprocess från 1500-talet och framåt. Deras ursprungliga betydelse var 'på det sättet', men som redan nämnts utvecklar de också tidigt en konnektiv betydelse 'följaktligen' (Lehti-Eklund 1990). Åtminstone till en bit in på 1800-talet lever båda betydelserna sida vid sida, och de ursprungliga betydelserna är med i Dalins ordbok. Numera är de huvudsakligen eller enbart konnektiver liksom *följaktligen*. En av dem, *alltså*, har senare också utvecklats till en textmarkör, med bl.a. användning som inledare av yttranden eller som påhäng (jfr nedan).

Fördelningen mellan dessa fyra konnektiver samt det äldre *ergo* och ett par mer marginella adverb framgår av tabell 25 (reservation för fall av den äldre betydelsen i RG).

TABELL 25. Alltså och dess synonymer i RG och P65

	RG	P65
alltså	27*	578
sålunda	19*	133
ergo	3	0
således	261*	86
följaktligen	11	47
följdenligt	0	0
följdriktigt	0	6

*I vissa fall troligen med betydelsen 'på det sättet'.

Vi ser att *alltså* och dess synonymer, med undantag för *ergo* och *således*, tycks användas mycket sparsammare i RG-materialet än i P65-materialet. Framför allt visar *alltså* och i viss mån *sålunda* en kraftig ökning (mycket få *alltså* i P65 är rena textmarkörer). Det gammaldags *ergo* förekommer som väntat knappast i moderna texter.

4.1.6.2. Emellertid och dess synonymer

Fördelningen mellan *emellertid* och dess synonymer i RG-materialet och P65-materialet framgår av tabell 26 (med reservation för ev. betydelsevariation).

TABELL 26. Emellertid och dess synonymer i RG och P65

	RG	P65
emellertid	155*	644
dock	518	791
ändå	>100	>200
ändock	118	3
likafullt	4	9
likväl	536	41
likvisst	1	0

*I några fall med betydelsen 'under tiden'.

Här har sannolikt *emellertid* vunnit terräng, medan *likväl* och i synnerhet *ändock* tycks ha blivit mer sällsynta. Det marginella och nu obrukliga *likvisst* var sällsynt redan på Dalins tid.

4.1.6.3. Också och dess synonymer

Frekvensutvecklingen för *också* och dess synonymer har grundligt undersökts av Engdahl (1962:145ff). Av mina material kan man, liksom av Engdahls, utläsa en viss frammarsch av *också* i förhållande till *även* (se tabell 27). Den måste delvis hänga samman med att det är lättare att variera positionen för *också*; jfr *Också/även Pelle kom* och *Pelle kom också* (men ogärna *Pelle kom även*). Den tydligaste förändringen i gruppen är annars att *ock* numera spelar en mycket underordnad roll i skriftspråk.

TABELL 27. Också och dess synonymer i RG och P65

	RG	P65
också	746	2856
även	773	1396
ävenledes	2	1
ävenså	1	0
likaledes	15	12
likaså	10	60
jämväl	1	1
ock	178	5

4.1.6.4. Adverbet så

Adverbet *så* har troligen blivit vanligare som resumtiv partikel sedan 1800-talet och används numera ofta inte bara efter bisatsfundament – vilket verkar ha uppmuntrats av språkvården sedan 1700-talet – utan även efter korta adverbiala fundament: *I morgon så ska jag åka till Stockholm.* (Jfr Ekerot 1988:35ff.)

Ett snarlikt *så* tycks ha börjat skjutas in särskilt efter relativiserande gradadverb i början av 1900-talet. Wellander (1923:47) nämner detta som en modefluga: "[...] en ungdom med självaktning [säger] ej gärna *ganska* eller [...] *rätt*; det måste heta *nog så, rätt så, ganska så* och t.o.m. *rasande så*".

4.1.7. Övriga adverb

4.1.7.1. Nog som satsadverbialbildande partikel

Bland de allra viktigaste förändringarna i det svenska formordsystemet under 1800- och 1900-talet är uppkomsten av en partikel, i själva verket i det närmaste ett suffix, som lätt omvandlar många adjektiv till satsadverbial. Partikeln är *nog* och typen kan illustreras med satsen *Klokt nog stannade han hemma.* Frasen *klokt nog* utgör en kommentar till det övriga innehållet i satsen, och satsen kan parafraseras *han stannade hemma, vilket var klokt.* Ordbildningssättet fungerar åtminstone vid de flesta adjektiv som primärt uttrycker en värdering (men inte t.ex. vid adjektiv som *snabbt* och *långsamt*: **han sprang snabbt nog på 10,5* trots att "parafrasen" finns: *han sprang på 10,5, vilket var snabbt*). Det finns även i danskan (första belägg ca 1860), men att döma av artikeln *nok* i ODS används det där något mer restriktivt än i svenskan.

Av allt att döma har detta konstruktionssätt uppkommit i början av 1800-talet. SAOB:s första belägg är från 1836, dock med framförställt *nog*; alltså av typen *han reste, nog klokt, till Stockholm.* Man kan ana att partikeln *nog* har gjort det lättare att uppfatta inskottet som en satsförkortning (jfr *han reste, klokt, till Stockholm,* som verkar underligt). SAOB:s första belägg på efterställt *nog* i samma användning är från 1839 och upphovsman är Almqvist.

En indikation på att SAOB:s datering är ganska bra är att RG-materialet bara innehåller enstaka exempel på konstruktionstypen. De få exempel från före 1850 som finns tycks alla vara producerade av Almqvist. Ett av exemplen är *Han blev, billigt (= rimligt) nog, förskräckt för de ystra hästarne.* Hos Strindberg är konstruktionen redan

vanligare och förekommer t.ex. tillsammans med adjektiv som *dåraktigt*, *oförsiktigt* och *lustigt*.

Möjligen kan man säga att *nog*-konstruktionen kompletterar och i viss mån ersätter ett par äldre metoder att bilda satsadverb, nämligen med suffixen *-en* och *-vis*. Motsvarigheter till det moderna *besynnerligt nog* i Dalin är exempelvis de konventionella avledningarna *besynnerligen* och *besynnerligtvis*. Detta sätt att bilda satsadverb fungerade dock troligen bara vid modala adjektiv, inte vid adjektiv som *klok*, och det är nu knappast brukligt alls. Åtminstone vid adjektiv som *klok*, *förståndig* och *hygglig* (adjektiv som uttrycker ett värderande omdöme om en person) har den nya *nog*-konstruktionen därmed fyllt en lucka. Man kan också säga, att övergångar av typen *besynnerligtvis* > *besynnerligt nog* utgör exempel på analytiseringstendenserna i den moderna svenskan.

En motsvarighet till *nog*-konstruktionen finns i engelskan men med optionellt *enough*; *besynnerligt nog* motsvaras alltså av *strangely enough* eller bara *strangely* (följt och utom i meningsbörjan föregånget av kommatecken). Att döma av OED (art. *enough*) kan konstruktionen vara något äldre i engelskan än i svenskan (ett något osäkert belägg från 1780-talet finns). I tyskan finns ingen motsvarighet (*besynnerligt nog* motsvaras av *merkwürdigerweise*). Eftersom användningen av *nog/enough* i denna funktion inte verkar särskilt naturlig eller självklar, förefaller det inte helt otänkbart att den svenska konstruktions-typen kan vara påverkad av den engelska. (Svenska översättningar av exempelvis Walter Scotts verk fanns sedan 1820-talet och var troligen rätt spridda.) Alternativt kan den ha kommit från engelskan till danskan och därifrån till svenskan.

4.1.7.2. Adverbet faktiskt och dess utveckling till pragmatisk markör

Ett viktigt nytillskott under perioden till det svenska adverbbeståndet är också adverbet *faktiskt*. Ursprungligen är det en ren t-avledning till adjektivet *faktisk* 'verklig, verkligt förekommande'. I den betydelsen är det belagt redan 1847. Efter några decennier utvecklas de i dag dominerande pragmatiska betydelseerna, som är svårbeskrivna men som närmast innebär att talaren antingen understryker att lyssnaren bör förstå honom (*Jag har faktiskt inte tid!*), eller framhäver att det han säger är anmärkningsvärt eller förvånande: *Tänk, han har faktiskt varit i Antarktis*. SAOB:s första belägg på den pragmatiska användningen är från 1899 (Strindberg), men troligen är den äldre (många möjliga, om än inte helt säkra, äldre exempel finns i Strindbergs-materialet). I SAOB finner man också ett ytterst intressant språkprov från 1906 som tyder på att *faktiskt* kan ha börjat uppfattas som ett

modeord vid sekelskiftet: ”För någon tid var allting mellan himmel och jord ’faktiskt’. I stället för att säga ett enkelt ’jodå’ [...] sade man [...] ’faktiskt’ och såg bestämd och energisk ut.” Av språkprovet att döma är det dock här snarare fråga om den äldre betydelsen ’(ja,) verkligen’ än om den yngre, pragmatiska betydelsen.

En viss parallell till utvecklingen av den pragmatiska betydelsen hos *faktiskt* kan man se hos adverbet *verkligen*. I båda fallen anger adverbet, tolkade bokstavligt, bara att talaren försäkrar att det han säger är sant, dvs. de är tomma på information. Enligt principen om maximal information söker lyssnaren då någon anledning till att talaren använder adverbet snarare än att anta att de är rena platshållare. Den förklaring till att talaren besvärar sig om att försäkra att yttrandet sant som ligger närmast till hands är detta på något sätt är oväntat (jfr Antarktisexemplet). Om denna förklaring inte håller, återstår den rent enfatiska tolkningen.

4.1.7.3. Bara och dess synonymer

Tabell 28 visar styrkeförhållandet i RG och P65 mellan synonymerna med betydelsen ’bara’.

TABELL 28. Bara och dess synonymer i RG och P65

	RG	P65
bara	≈220	1365
blott	≈710	118
endast	310	586
enbart	0	176
idell	7	17
uteslutande	8	46
enkom	5	1
allenast	71	3

Den viktigaste förändringen, som redan påvisats av Engdahl (1962: 145ff), är att *bara* har övertagit *blott:s* (och senare *endast:s*) roll som den ledande bland synonymerna i gruppen. Som framgår av Dalins ordbok uppfattades *bara* som vardagligt vid mitten av 1800-talet, och *bara*-gruppen följer sålunda samma mönster som *inte*- och *också*-grupperna. En viktig ny synonym till *bara*, *enbart*, har möjligen uppstått under perioden (SAOB 1876; jfr dock Wijk-Andersson 1991: 71 som påvisar ett möjligt 1700-talsbelägg). Kanske har *enbart* dock mer begränsad användning än *bara*: man säger nog inte gärna *Det kom enbart 50 åskådare till matchen*. Adverbet *allenast* var ganska frekvent ännu på Dalins tid men är nu mycket sällsynt.

4.1.7.4. Relativa och interrogativa adverb med förleden var-

De flesta relativa/interrogativa adverb är en sorts sammansättningar med förleden *var-* och en preposition som efterled, t.ex. *varav*, *varmed* och *varpå*. Många av dessa är fullt brukliga i modern svenska, men i åtskilliga fall är de mindre frekventa i P65-materialet än i RG-materialet (se tabell 29). Därtill kommer att inte så få relativa/interrogativa *var-*adverb mer eller mindre har försvunnit ur det svenska ordförrådet (t.ex. *varest*, *varförutan*, *varinom*; se appendixet för fler exempel).

TABELL 29. Några relativa/interrogativa adverb med förleden *var-* i RG och P65

	RG	P65
varav	32	61
var(ut)i	102	22
varmed	56	20
varom	60	3
varunder	15	1

Den förändring som kan utläsas ur tabellen – utom vid adverbet *varav* – är i linje med analytiserings-tendenserna i den moderna svenskan: hellre *verktyget som han lagade cykeln med* än *verktyget varmed han lagade cykeln*, och hellre *vad lagade han cykeln med* än *varmed lagade han cykeln*. Som väntat är frekvenserna för dessa adverb ännu lägre, relativt sett, i det moderna romanmaterialet än i P65-materialet.

Tilläggs kan, att den relativa användningen av *var-*adverben är helt dominerande i modern svenska. Av de 61 beläggen i P65 på *varav* är 60 relativa, och av de 20 beläggen på *varmed* är inte något interrogativt. I RG-materialet är fördelningen jämnare; t.ex. är 8 av de 32 beläggen på *varav* interrogativa.

4.1.7.5. Sammansatta adverb med där- och här- som förled

En stor mängd adverb, fler i Dalin än i NEO, är bildade som en sorts sammansättningar med någon av förlederna *där-* eller *här-*: *därav*, *därpå*, *därunder*, *härav* etc. Trots att många av dem har rums- eller tidsbetydelse har jag föredragit att behandla dem som *en* grupp utifrån morfologiska kriterier. Tillsammans med utvecklingen av de relativa/interrogativa adverben utgör deras utveckling ett av de tydligaste exemplen på analytiseringen av den moderna svenskan.

Adverben i denna morfologiska grupp är för det första – som textord – i allmänhet mer sällsynta i modern svenska än i äldre. Se

tabell 30; data från RN-korpusen förstärker som väntat den tendens som kan utläsas ur tabellen.

TABELL 30. *Adverb med där- och här- som förled i RG och P65*

	RG	P65
därav	145	61
där(ut)i	101	27
därom	60	27
härav	43	15
här(ut)i	24	4
härom	52	11

Det finns dock undantag: vissa starkt lexikaliserade adverb med *där-* som förled, t.ex. *däremot* och *därmed*, kan t.o.m. vara vanligare i modern svenska än i äldre.

För det andra har en mycket större andel av RG-beläggen än av P65-beläggen en konkret, rumslig betydelse (*däri* = 'i den' etc.). Den tendensen kan illustreras med adverbet *därpå*, som i nutida svenska i första hand används i betydelsen 'sedan' och endast marginellt i en abstrakt 'på det'-betydelse, t.ex. *Därpå svarade han inget*. I 1800-talssvenskan var den abstrakta eller konkreta 'på det'-betydelsen mycket vanligare, som framgår av tabell 31.

TABELL 31. *Adverbet därpå med tids- och 'på det'-betydelse i RG och P65*

	RG	P65
därpå (tot.)	154	40
med tidsbet.	73	35
med 'på det'-bet.	81	5

4.1.7.6. Några adverb med användning som markörer i (skriven) text

I moderna svenska texter markeras ofta explicit att en ny avdelning börjar. Det görs gärna med adverb som *inledningsvis*, *avslutningsvis* och *sammanfattningsvis*. Av dessa är de båda senare relativt nya (1919 resp. 1891), medan *inledningsvis* är något äldre (1815, men ej i Dalin och RG, P65:10). Möjligen kan man våga den försiktiga hypotesen att moderna författare har ett större behov att strukturera sina texter än äldre.

4.1.7.7. Adverben *formligen* och *bokstavligen*

Funktionen hos adverbena *formligen* (första belägg 1861) och *bokstavligen* (1790) är formellt att försäkra att ett följande ord eller uttryck är riktigt använt, särskilt när detta skulle kunna ifrågasättas: *han bokstavligen sov under hela föreläsningen*. Båda dessa adverb har emellertid, som Ljunggren (1936) utreder, undergått en sorts betydelseförsvagning och används ofta "oegentligt": om man säger om en löpare att *han bokstavligen flög fram*, så menar man ungefär att han *nästan* flög fram. Betydelseförsvagningen har troligen inletts redan på 1800-talet (för *bokstavligen* ger Ljunggren ett exempel från 1889) för båda adverbena.

4.1.7.8. Adverb i (sekundär) användning som svarsord och turinledare

De mest grundläggande svarsorden räknas traditionellt som interjektioner. Det förekommer också en sekundär, ofta emfatisk, användning av adverb som svarsord, mer eller mindre ekvivalenta med *ja* eller *nej*. Tidigare har nämnts *aldrig* och *sällan* ('nej, absolut inte'). Även svarsordet *ja* kan varieras med adverb, i detta fall *just* och framför allt *precis*. Det är troligen fråga om relativt moderna användningar av adverbena (de tas inte upp av SAOB).

Åtminstone en viktig turinledare har mer eller mindre försvunnit under perioden, och en har tillkommit. Att börja en replik med *Gott* är rätt vanligt i de äldre romanerna och förekommer ännu i skönlitterära texter av Strindberg. Att *Gott* var en äkta turinledare, vars betydelse bara hade svagt samband med betydelsen av adjektivet *god*, framgår bl.a. av Dalins betydelsebeskrivning.

En turinledare som i varje fall får kraftigt ökad betydelse under 1900-talet är *alltså*. Lehti-Eklund (1990:160ff) påvisar embryon till denna pragmatiska användning från 1800-talet, dock vanligen med fortfarande antydd konsekutiv betydelse.

4.1.7.9. En grupp franska och latinska adverbblån

En mängd flerordsadverb som egentligen är franska eller latinska fraser etableras i mitten och slutet av 1800-talet, t.ex. *en famille*, *en garde*, *in absurdum*, *in memoriam* och *in natura*. De faller egentligen utanför undersökningen eftersom de inte kan betecknas som grammatiska adverb, men de har ändå visst intresse som exempel på sena latinska och franska lån och förtecknas med årtal för första belägg i appendixet.

4.2. Subjunktioner och konjunktioner

4.2.1. Subjunktioner

Här behandlas, pga. homografiproblemen, huvudsakligen tre av de fyra centralaste grupperna av subjunktioner, nämligen kausala, konditionala och koncessiva subjunktioner. För den fjärde huvudgruppen, de temporala subjunktionerna, nöjer jag mig med en förmodan, att *när* har ökat i betydelse och att *då* har minskat.

Vi börjar med de kausala subjunktionerna (se tabell 32).

TABELL 32. *Kausala subjunktioner i RG och P65*

	RG	P65
emedan	191	12
eftersom	21	359
då	<100	<100
efter	≈20	0
enär	9	3
alldenstund	1	2
därför att	≈70	≈270
som	>10	få
såsom	få	0

Den viktigaste kausala subjunktionen i RG-materialet, *emedan*, spelar i nusvenskan en relativt undanskymd roll. Omvänt har en subjunktion av andrarangsbetydelse i RG-materialet, *eftersom*, ryckt upp som den klart viktigaste i P65-materialet. Och det är ingen tvekan om att *eftersom* är den kausala subjunktionen par préférence i nutidssvenskan; tendensen är snarast ännu tydligare i andra moderna material. Vid sidan av *emedan* och *eftersom* spelar *därför att* en viktig roll i RG-materialet resp. P65-materialet.

Flera äldre kausala subjunktioner är sällsynta eller obrukliga i modern svenska. Det är dock att märka, att både *enär* och *alldenstund* var sällsynta redan i 1800-talssvenskan. *Som* kan fortfarande användas någon gång – det är relativt sällsynt i RG-materialet men vanligare hos Strindberg –, medan *såsom* helt fallit ur bruk (det användes inte så sällan av Almqvist).

En äldre kausal subjunktion med den modifierade betydelsen 'särskilt eftersom' var *helst*: Den förekom i viss utsträckning i RG-materialet och hos Strindberg och möjligen en bit in på 1900-talet, t.ex. *Den låg öppen, och han kunde icke hindra sina ögon från att falla på några papper däruti, helst han icke på ett bättre sätt kunde erfara vem den tillhörde* (Almqvist). Numera är den helt obruklig.

Varför byts den ledande subjunktionen i gruppen ut mot en annan subjunktion? Man kan notera, att *eftersom* ursprungligen särskrevs och

att *efter som* då kunde uppfattas som en variantform av *efter – som* kunde uppfattas som optionellt här liksom i många andra kontexter. Den kausala subjunktionen *efter* betecknas av Dalin som vardaglig. Det är därför troligt att även *eftersom* uppfattades som en ledigare subjunktion än *emedan*. Utbytet av *emedan* mot *eftersom* skulle då vara ett led i skriftspråkets närmande till talspråket, ungefär som utbytet av *icke* mot *inte*. En bidragande orsak kan också ha varit att *emedan* i snabbt tal kunde förväxlas med den temporala subjunktionen *medan*.

Också i gruppen av konditionala subjunktioner har vissa förändringar inträffat (se tabell 33 där *bara*, *blott* och *endast* dock inte tas upp).

TABELL 33. *Konditionala subjunktioner i RG och P65*

	RG	P65
om	>300	>500
såvida	35	16
försåvida	0	0
försåvitt	0	0
såframt	1	1
ifall	50	25
därest	27	5

I både RG-materialet och P65-materialet kan vi notera en förkrossande dominans för *om*. Ett par av de mer marginella synonymerna, särskilt *därest*, har blivit sällsyntare, medan det vardagliga *ifall* mot förmodan inte blivit vanligare.

Fördelningen inom gruppen koncessiva subjunktioner framgår av tabell 34.

TABELL 34. *Koncessiva subjunktioner i RG och P65*

	RG	P65
ehuru	301	27
ehuruväl	3	0
oaktat	≈35	0
änskönt	0	0
fast	≈100	≈80
fastän	25	31
trots att	0	≈160
om också	≈8	≈15
om än	≈10	≈30
även om	≈10	≈350

Den viktigaste äldre koncessiva subjunktionen, *ehuru*, har fallit tillbaka kraftigt och ersatts av framför allt *trots att* och *även om*. (Helt utbytbara är dessa subjunktioner givetvis inte; endast *även om* kan användas i hypotetiska kontexter, t.ex. *Även om (*ehuru/*trots att) det regnar i morgon, blir utflykten av.*) Helt obrukliga är numera *ehuru-*

väl och *änskönt*, och även *oaktat* har tappat mark även om tabellen kanske ljuger i någon mån.

Tillbakagången för *ehuru* kan hänga samman med att det lätt associerades med *huru*, som ju uppfattades som alltmer föråldrat under 1900-talet.

4.2.2. Konjunktioner

Den viktigaste förändringen bland konjunktionerna gäller förmodligen fördelningen mellan de båda explanativa konjunktionerna *för* och *ty* (se tabell 35).

TABELL 35. *Explanativa konjunktioner i RG och P65*

	RG	P65
ty	1046	196
för	enstaka	142

Medan *ty* är helt dominerande i RG-materialet, är *för* nästan i paritet med *ty* i P65-materialet. I RN-materialet är *för* troligen vanligast. Det finns exempel på användning av *för* i RG-materialet, men de är mycket få, och Dalin ger upplysningen att detta bruk av *för* tillhör vardaglig stil. Även i detta fall har alltså den synonym som står talspråket närmast vunnit mycket terräng i skriftspråket.

Man kan också notera, att explanativa konjunktioner som grupp används flitigare i det äldre materialet. Delvis kompenseras detta av en viss övervikt för kausala subjunktioner i det yngre materialet (se tabell 32 ovan). Förklaringen till att både *för* och *ty* i viss mån tycks undvikas i det yngre materialet skulle kunna vara att en del skribenter föredrar en subjunktion därför att ingen av de båda konjunktionerna har rätt stilnivå: *för* kan – åtminstone för många skribenter 1965 – ha uppfattats som väl ledigt och *ty* som väl formellt.

Ett nytillskott till gruppen ska till sist nämnas, den förtydligande konjunktionen *respektive* (1866). Det är fråga om en sorts grammatikaliserings av ett adjektiv som har funnits i svenskan sedan 1600-talet.

4.3. Prepositioner

Trots att vi i stort sett bortser från sammansatta prepositioner, kan vi konstatera att det svenska beståndet av prepositioner har fått några tillskott under perioden, dels genom lån, dels genom grammatikaliserings. Den viktigaste har faktiskt lånats in (jfr inledningen), ytterst från latinet men troligen mer direkt från något av de stora europeiska

språken: *via* (1889). Redan Strindberg gör flitigt bruk av den nya prepositionen. Ett annat nytillskott är *visavi* som bör ha lånats in direkt från franskan. Det är dock belagt redan 1788 men inte upptaget i Dalin. Vidare har prepositionen *apropå* uppstått genom grammatikaliseringsprocessen av motsvarande adverb (i Dalin anges det bara som adverb).

Några nya prepositioner har uppstått genom grammatikaliseringsprocessen av participformer av verb: *förutsatt* (1825), *givet* (1950; Josephson 1985). Fler exempel ges i appendixet. En modern preposition har uppkommit genom grammatikaliseringsprocessen av ett substantiv: *typ* (1970-talet, Ohlander 1983). Ytterligare en, *enligt*, har uppstått genom grammatikaliseringsprocessen av ett adjektiv, *enlig* (urspr. 'överensstämmande (med)'). Grammatikaliseringsprocessen har huvudsakligen ägt rum på 1800-talet, troligen enligt följande schema: *hans agerande var enligt med bestämmelserna* > *hans agerande var enligt* (tryckstarkt, transitivt adj.) *bestämmelserna* > *hans agerande var enligt* (trycksvagt, prep.) *bestämmelserna*. Sedan slutet av 1700-talet är *enlig* också ett produktivt ordbildningselement som åtminstone från början av 1900-talet snarast får uppfattas som ett suffix (jfr Malmgren, under tryckning).

En preposition, *å*, används numera endast i uttrycket *å ena sidan – å andra sidan*. Ännu i RG-materialet kan man hitta exempel på konkret användning ('på') av *å*, men särskilt många är de inte. Överanvändning av *å* har länge varit ett av de pålitligaste sätten att parodiera kanslispråk, t.ex. i Grönköpings veckoblad.

Å andra sidan har *å*:s synonym *på* troligen fått ökad användning som valenspreposition (*lyssna till* > *lyssna på*, *ett förslag på ngt*, *skicka på smöret* m.m.; jfr Chrystal & Ekvall 1992).

5. Sammanfattande diskussion

Undersökningen har omfattat ca 400 ord ur de slutna ordklasserna, eller formord, av vilka det stora flertalet kan betecknas som grammatiska adverb. Pronomen, verbpartiklar och interjektioner har inte behandlats. I större ordböcker, t.ex. NEO och Dalin, förtecknas kanske 1 000 ord av detta slag. Inte ens på ett ytligt plan kan undersökningen därför göra anspråk på fullständighet. Däremot hoppas jag åtminstone ha berört nästan alla viktiga grupper av formord där större förändringar har inträffat under perioden 1800–2000. Här gör jag ett försök att summera resultaten. Jag begränsar mig till de viktigaste förändringarna och till någorlunda högfrekventa ord.

Allmänt kan konstateras, att den undersökta klassen av formord har genomgått stora förändringar under perioden. Många tiotal, kanske något hundratal, viktiga och högfrekventa ord har tillkommit, och många har försvunnit. Principiellt kan man vänta sig tre sätt att skapa nya medlemmar av det svenska formordssystemet: genom lån, genom inhemska ordbildning och genom grammatikalisering (som kan betraktas som en sorts ”lån” från de öppna ordklasserna). Ibland kan man tala om en sorts kombination av ordbildning och (oftast svag) grammatikalisering, t.ex. vid t-avledning av adjektiv till grad- eller tidsadverb (exv. *omedelbart*).

Som väntat finner vi ytterst få exempel på nytillskott genom inlåning under perioden 1800–2000. De enda riktigt tydliga och viktiga exemplen tycks vara prepositionen *via* och satsadverbet *definitivt*, som är ett anglosaxiskt betydelselån. Däremot har självfallet åtskilliga av formorden lånats in före undersökningsperiodens början och sedan genomgått en betydelseutveckling. Ett exempel är satsadverbet *eventuellt*. Det är också troligt, att vissa fall av (skenbart inhemska) ordbildning och grammatikalisering har utländska – främst tyska och engelska – förebilder. Det senare är dock en alltför komplicerad fråga att gå in på här.

Inhemska ordbildning, främst avledning, spelar en viktig roll för förnyelsen av formordssystemet. Några tendenser till ökad resp. minskad produktivitet hos vissa suffix kan möjligen urskiljas. En oföränderligt central roll i det svenska ordbildningssystemet spelar givetvis suffixet *-t*. Däremot har det i viss mån konkurrerande suffixet *-en* troligen minskat i betydelse (få nya adverb under 1900-talet, en del

äldre adverb på *-en* uppfattas som föråldrade, t.ex. *oändligen*). Ett par något mindre centrala suffix, *-ledes* och *-vis*, har troligen ökat i betydelse under perioden.

Också sammansättning har spelat en viss roll. Många särskrivningar i Dalin, t.ex. *för visso*, förekommer inte längre (>*förvisso*). Också senare särskrivningar har lexikaliserats till en sorts sammansättningar, t.ex. *med samma* > *medsamma*, *så klart* > *såklart*). En stor roll spelar sammansättning troligen inom prepositionssystemet, men detta faller utanför undersökningens syfte.

Utomordentligt central för förnyelsen av formordssystemet är grammatikaliseringen. Vi har sett många exempel både på svag (*fortfarande*: pres.part./adj.>tidsadverb), starkare (*tydlig*: (adj.>) sättsadverb>satsadverb) och mycket stark grammatikalisering (*enligt*: adj.>prep.>suffix). Vi har också sett exempel på ökad eller fortskridande grammatikalisering inom formordsgruppen (*nog*: satsadverb>suffixliknande partikel, *faktiskt*: satsadverb>pragmatisk markör). Av denna undersökning att döma verkar det som om grammatikalisering vanligen leder till *divergens*: den äldre betydelsen kvarstår i allmänhet. Det gäller t.ex. beträffande nästan alla gradadverben (t.ex. *oerhört*), de flesta satsadverben (t.ex. *faktiskt* och *knappast*) och nästan alla prepositionerna (t.ex. *typ*). Men undantag finns: *tydlig* kan inte längre användas som sättsadverb och *enlig(t)* inte som adjektiv. I vissa fall kan det vara tveksamt om man ska anse att den äldre användningen kvarstår. Visserligen kan självfallet presensparticipet *fortfarande* alltjämt användas, men sambandet med tidsadverbet uppfattas knappast av språkbrukarna. Och att *förstås* knappast är ett fall av *divergens* framgår av uttalsskillnaden mellan presensparticipet och satsadverbet.

Vi har också sett många exempel på utbyte av den viktigaste representanten i en grupp. Den vanligaste förklaringen är skriftspråkets närmande till talspråket – ett ord med lägre stilnivå ersätter en synonym med högre stilnivå som det dominerande ordet i gruppen. I några fall finns det stilangivelser i Dalin som bekräftar detta. Det tydligaste exemplet är *icke>inte*; andra exempel är *blott>bara*, *emedan>eftersom* och *merendels>mestadels*.

Orddöd eller kraftigt minskad ordfrekvens, som undersökningen tillhandahåller många exempel på, kan ibland förklaras av den fortgående analytiseringen av svenskan. Tydligast är detta vid sammansatta adverb med *där-*, *här-* och särskilt *var-* som förled (t.ex. *varinom* (dött), *varmed* (>*som [...] med*, *vad [...] med*).

Till sist sammanfattas de viktigaste förändringarna i de enskilda grupperna i tabellform (se tabell 36). På ett par undantag när motsvaras nedanstående grupper (GENAST etc.) av formorden i tabell 1–35 ovan. I dessa tabeller har det översta ordet valts ut som representant. Endast mycket tydliga förändringar noteras här: nytt/dött

viktigt (\approx högfrekvent) ord eller *mycket kraftig* (och helt säkerställd) frekvensökning eller frekvensminskning. När det gäller döda 1800-talsord har jag dock haft något lägre krav på graden av viktighet. Ett skäl är att de kan ha varit mer frekventa vid början av 1800-talet än under den period i mitten av 1800-talet som RG-materialet täcker.

TABELL 36. *De viktigaste förändringarna i de olika grupperna*

Grupp	Nytt ord/ökad frekvens	Dött ord/minskad frekvens
GENAST	omedelbart, direkt	
SNART		[snarligen,] straxt
SMÅNINGOM		
ALLTID		städse (?)
ÄNNU	fortfarande	
OFTA		beständigt
IBLAND	periodvis, tidvis	
IGEN		ånyo
MYCKET (bra)	enormt	ganska, rätt
HELT	totalt, fullständigt	
MYCKET (bättre)	betydligt	
GANSKA	ganska, rätt, relativt, förhållandevis	
CIRKA	cirka, runt	
NÄSTAN	bortåt	fast
KANSKE	eventuellt	törhända
TROLIGEN	antagligen, sannolikt	likligen
SÄKERT	förvisso	visserligen, visst, nog
ABSOLUT	absolut, definitivt	
NATURLIGTVIS	förstås, givetvis, självfallet, självklart, såklart	begripligtvis
TYVÄRR	tyvärr	
LYCKLIGTVIS		
INTE	inte	icke
ALLTSÅ	alltså	
EMELLERTID	emellertid	ändock
OCKSÅ		ock
BARA	bara, enbart	blott
EMEDAN	eftersom	efter, emedan
OM		därest
EHURU	trots att, även om	ehuru
FÖR	för	ty

Självfallet finns det en risk att man favoriserar det språkliga skede som man själv lever i.⁷ I medvetande om den risken kan man ändå möjligen, med stöd av tabell 36 och resultaten i kap. 4, våga formulera hypotesen att det svenska formordssystemet sedan 1800-talet har tillförts fler viktiga ord än det har förlorat. Åtminstone sett med

⁷ För att avgöra om ett formord var ”centralt” i mitten av 1800-talet har jag t.ex. endast kunnat stödja mig på en relativt liten korpus, vilket naturligtvis är en svaghet.

moderna ögon är det lätt att påvisa viktiga nytillskott, men det är svårare att ge exempel på verkligt centrala formord som försvunnit. I kolumnen med nytillskott finner man ord som *enbart*, *fortfarande*, *eventuellt*, *definitivt* och ett flertal viktiga nya ord i var och en av grupperna GANSKA och NATURLIGTVIS. I kolumnen för "avtappning" är de viktigaste orden *ånyo*, *visserligen*, *visst*, *ganska* och *rätt*. Här är det emellertid endast fråga om minskad användning i ett fall (*ånyo*) och betydelseförändring i de övriga fyra fallen. Om man dessutom ser på grupperna i detalj, finner man att det är vanligare med ökad än med minskad differentiering.

6. Litteratur

Tryckta arbeten

- Allén, Sture 1971. *Nusvensk frekvensordbok baserad på tidningstext 2*. Stockholm.
- Brown, Penelope & Stephen C. Levinson 1987. *Politeness: some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chrystal, Judith Ann & Ulla Ekvall 1992. Kan du skicka på saltet? Några synpunkter på *på*. I: Hellberg, Staffan m.fl. (utg.), *Svenskans beskrivning 19*. Lund. S. 101–110.
- Dalin = Dalin, A.F. 1850–55. *Ordbok öfver svenska språket*. Stockholm.
- Ekberg, Lena 1994. Verbet *ta* i metaforisk och grammatikaliserad användning. I: *Språk och stil 3* (ny följd). S. 105–39.
- Ekerot, Lars Johan 1988. *Så-konstruktionen i svenskan*. Lund.
- Engdahl, Sven 1962. *Studier i nusvensk sakprosa. Några utvecklingsinjer*. Uppsala.
- Hammarberg, Björn 1996. Jämförelsekonstruktioner i svenskan och grammatikaliseringen av *jämfört med*. I: *Språk och stil 5* (ny följd). S. 21–48.
- Hopper, Paul & Elizabeth Traugott 1993. *Grammaticalization*. Cambridge.
- Josephson, Olle 1985. Givet en ny preposition. I: *Språkvård* 1985:4. S. 29–30.
- Lehti-Eklund, Hanna 1990. *Från adverb till markör i text. Studier i semantisk-syntaktisk utveckling i äldre svenska*. Helsingfors.
- Levinson, Stephen C. 1987. Minimization and Conversational Inference. I: Verschuren, J. & M. Bertuccelli-Papis (eds.), *The Pragmatic Perspective*. Amsterdam/Philadelphia.
- Ljunggren, Karl Gustav 1936. Till de försäkrande adverbens betydelseutveckling i svenskan. I: *Nysvenska studier* 16. S. 88–122.
- Lundbladh, Carl-Erik 2001. *Ord för personliga inre egenskaper*. Göteborg. (Rapporter från ORDAT. 9.)

- Malmgren, Sven-Göran 1998. Från *slapp ovana* till *olämpligt*. Om språkvårdens ord för negativ värdering av icke-standardsspråk. I: *Form – innehåll – effekt. Stilistiska och retoriska studier tillägnade Peter Cassirer på 65-årsdagen*. Göteborg. S. 189–96.
- Malmgren, Sven-Göran 2000. *Projektet Det svenska ordförrådets utveckling 1800–2000. Utgångspunkter*. Göteborg. (Rapporter från ORDAT 1.)
- Malmgren, Sven-Göran under tryckning. (Pseudo)suffixen *-enlig*, *-stridig* och *-vidrig* i svenskan 1750–2000. Föredrag vid konferensen Svenska språkets historia 6, Helsingfors 2000.
- NEO = *Nationalencyklopedins ordbok*. 1–3. Utarbetad vid Språkdata, Göteborgs universitet. Höganäs.
- Nordberg, Bengt 1982. Vad händer med adjektivets ändelsekomparation? I: *Svenskans beskrivning 13*. Helsingfors. S. 228–48.
- Nyord i svenskan från 40-tal till 80-tal*. Utg. av Svenska språknämnden. Stockholm 1986.
- Ohlander, Sölve 1983. ”Förslag typ löntagarfonder” – om ett nytt språkbruk i dagens svenska. I: *Språkvård* 1983:1. S: 21–30.
- OSA se SAOB.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien*. Lund 1897 –. (Jämte tillhörande databas, OSA-databasen.)
- Stålhammar, Mall 2001. *Från anfänger och horungar till ordbehandlare och desktop publishing*. Göteborg. (Rapporter från ORDAT. 4.)
- Wellander, Erik 1923. Syntaktiska strövtåg. I: *Nysvenska studier* 3. S. 1–52.
- Wijk-Andersson, Elsie 1991. *Bara i fokus. En syntaktisk-semantisk studie av bara och dess ekvivalenter i nysvenskt skriftspråk*. Uppsala.
- Wijk-Andersson, Elsie 1997. Begreppet grammatikalisering belyst med svenska exempel. I: *Språk och stil* 6 (ny följd). S. 19–35.

Elektroniska material

Korpusar ur Språkbanken, Institutionen för svenska språket (Språkdata), Göteborgs universitet.

7. Appendix: kommenterad lista över de undersökta formorden

Här förtecknas i alfabetisk ordning samtliga formord som diskuterats i det föregående, särskilt i kapitel 4. Förändringar av de typer som tas upp i kapitel 3 noteras under "Kommentarer". Vid många ord saknas dock kommentarer, vilket beror på att ingen förändring noterats. Att orden ändå är med beror i allmänhet på att de ingår i en grupp där andra intressanta förändringar inträffat. I högerspalten anges på vilken sida i rapporten orden behandlats. I några fall förtecknas i listan ord som inte diskuterats tidigare, och då finns givetvis ingen sidhänvisning.

Uppgifter om förekomst resp. icke-förekomst i Dalin ges vid många ord, särskilt vid ord med första belägg från förra hälften av 1800-talet. Dessutom återges i förekommande fall Dalins stil- och bruklighetsuppgifter. Vid ord som är belagda första gången efter 1855 är sådana uppgifter självfallet inte relevanta.

ORD	OKL.	KOMMENTAR	Se s.
absolut	adv.	emfatisk anv. mer vidsträckt?	24,29f
aldrig	adv.	emfatisk anv. mer vidsträckt?	17
allaredan	adv.	minskad anv./sällsynt	14
alldeles	adv.		23
alldenstund	subj.	minskad anv./dött	42
allenast	adv.	minskad anv./dött	38
allenast	subj.	dött	
allestädes	adv.	minskad anv. (nästan endast frاسبundet: <i>allestädes närvarande</i>)	20
allra	adv.		23
alltemellanåt	adv.	trol. minskad anv.	18
alltfort	adv.	(mer?) sällsynt	17
alltid	adv.		17
alltjämt	adv.	trol. ökad anv.	17
alltså	adv.	Bet. 'på det sättet' död	21,34,41
angående	prep.	pres.part.>prep.	
annorledes	adv.	minskad anv./dött	21
annorlunda	adv.	adv.>adj. (ej adj. i Dalin)	
annorstädes	adv.	minskad anv.?	20
antagligen	adv.	nytt (1867)	27
antydningvis	adv.	nytt (1844); ej i Dalin	
approximativt	adv.	nytt	25
apropå	prep.	adv. (Dalin)>prep. (1853)	45
arla	adv.	(mer) sällsynt (Dalin: åld.)	14

ORD	OKL.	KOMMENTAR	Se s.
avgjort	adv.	perf.part.>adv.	29f
avsevärt	adv.	nytt (efter 1871)	23
avslutningsvis	adv.	nytt (1919)	40
baklänges	adv.		20
bakom	adj.	prep.>adj. (metafor, ca 1950?)	
bara	adv.	ökad anv. (Dalin: familjärt)	38
bara	subj.	ökad anv. (Dalin: familjärt)	
begripligtvis	adv.	dött; i Dalin	30f
beklagligen	adv.		33
beklagligtvis	adv.		33
bestämt	adv.	trol. minskad anv.	29
beständigt 'ständigt'	adv.	minskad anv./sällsynt	18f
besynnerligen	adv.	minskad anv./dött	37
besynnerligtvis	adv.	minskad anv./dött	37
beträffande	prep.	pres.part.>prep.	
betydligt	adv.	<i>b. större</i> ; Dalin äv. <i>b. stor</i> , det senare numera sällsynt	23
bittida	adv.	minskad anv.	14
bitvis	adv.	nytt (1853)	
blott	adv.	minskad anv.	38
blott	subj.	minskad anv.	
bokstavligen	adv.		41
bortåt 'nästan'	adv.	ökad anv. (Dalin: 'omkring')	25f
brevledes	adv.	nytt (1919)	20
bums	adv.	Dalin: familjärt	15
cirka	adv.	1788 men ej i Dalin och sällsynt i RG; ökad anv.	25
comme-il-faut	adv.	nytt (1834)	
de facto	adv.	nytt (1877)	
definitivt	adv.	ny bet. 'absolut' (1953)	29f
delvis	adv.	adv.>adj. (1838); endast adv. i Dalin	
dessbättre	adv.		33
dessvärre	adv.	Dalin: mindre brukl.	33
direkt	adv.	ny anv. som tidsadverb (trol. 1800-talet)	15
dit	adv.		19
dithän	adv.		20
dittills	adv.		13
dock	adv.		35
då	adv.		13
då	subj.	möjligen minskad anv.	42
dåmera	adv.	1671 men ej i Dalin; trol. aldrig vanligt, nu nästan dött	13
dädan	adv.	minskad anv./dött	19
där	adv.		19
därav	adv.		39f
därefter	adv.		16
däremot	adv.		40
därest 'om, såvida'	subj.	minskad anv.	43

ORD	OKL.	KOMMENTAR	Se s.
därhän	adv.	numera endast överfört	20
därifrån	adv.		20
därmed	adv.		40
därom	adv.		40
därpå	adv.		39f
därstädes	adv.	minskad anv./dött	20
därunder	adv.		39
där(ut)i	adv.	minskad anv.	40
efter 'emedan'	subj.	dött (vardagligt enl. Dalin!)	42f
efterhand	adv.		16
eftersom	subj.	ökad anv.	42f
ehuru	subj.	minskad anv.	43
ehuruväl 'ehuru'	subj.	dött	43
ej	adv.	trol. minskad anv.; Dalin: mest i skriftspråk	33f
emedan	subj.	minskad anv.	42f
emellanåt	adv.		18f
emellertid	adv.	bet. 'under tiden' död	16,35
en face	adv.	nytt (1834); men nu sällsynt	
en famille	adv.	nytt (1881); men nu sällsynt	41
en garde	adv.	nytt (1881); men nu sällsynt	41
en gros	adv.	1736 men ej i Dalin	
en masse	adv.	nytt (1881)	
en passant	adv.	1641 men ny specialbetydelse som schackterm (1868)	
enbart	adv.	ev. nytt (SAOB: 1876) men möjligen belagt på 1700-talet	38
endast	adv.		38
enkom	adv.		38
enligt	prep.	adj.>prep.>suffix (1800-talet)	45
enormt	adv.	trol. nytt; ökad anv.; ej som adverb i Dalin	22
enär	subj.	minskad anv.; Dalin: kanslispråkl.	42
ergo 'sålunda'	adv.	dött; Dalin: mest skämtsamt	34
esomoftast	adv.	sällsynt	18
eventuellt	adv.	nytt (1892); jfr dock Dalin: <i>eventuell</i> 'beroende av framtida händelser'	26f
faktiskt	adv.	nytt (1847): 'i verkligheten'; emfatisk/pragmatisk anv. ca 1890; endast adj. i Dalin	37f
fast 'nästan'	adv.	dött; Dalin: föråldr.	25f
fast	subj.		43
fastän	subj.		43
fifty-fifty	adv.	nytt (1947)	
flerstädes	adv.	möjligen ngt minskad anv.	20
fordom	adv.	minskad anv.	14
fordomdags	adv.	dött	14
formligen	adv.	nytt (1861)	41
fortfarande	adv.	nytt (1846); pres.part.>adv.	17f
framdeles	adv.	trol. minskad anv.	16

ORD	OKL.	KOMMENTAR	Se s.
framgent	adv.		16
framlänges	adv.	nytt (1859); adv.>adj.	20
framåt	adj.	adv.>adj., metafor (1950)	
fullkomligt	adv.		23
fullständigt	adv.	ökad anv.	23
fullt	adv.		23
föga	adv.		24
följaktligen	adv.	ökad anv.	34
följdenligt	adv.	nytt (1823)	34
följdriktigt	adv.	nytt (1840)	34
för	konj.	ökad anv.; jfr ty; Dalin: i dagligt tal	44
förhoppningsvis	adv.	nytt (efter 1930)	33
förhållandevis	adv.	nytt (1843); ej i Dalin	24
förmodligen	adv.		26
förresten	adv.	1781 men ej i Dalin	
förstås	adv.	verb i pres.pass.>adv. (ca 1900)	30ff
försåvida	subj.		43
försåvitt	subj.		43
förutsatt	prep.	perf.part.>prep. (1825)	45
förvisso	adv.	ökad anv.; Dalin: sällsynt	29
ganska	adv.	bet. 'mycket' död; bet. 'tämligen' ej i Dalin	21f,24
genast	adv.		15
givet	prep.	perf.part.>prep. (1950)	45
givetvis	adv.	nytt (1861)	30f
glimtvis	adv.	nytt (1875)	18f
gott	adv.	minskad anv. som turinledare	41
gratis	adv.	adv.>adj. (ej adj. hos Dalin)	
gudilov	adv.	minskad anv./dött	33
gudskelov	adv.		33
helt	adv.		23
helst 'särskilt eftersom'	subj.	dött	42
hinsides	adv.	nytt (1845)	
hit	adv.		19
hittilldags	adv.	1662 men ej i Dalin	14
hittills	adv.		13
hoppeligen	adv.	nytt (1957); skämts.	33
hur	adv.	ökad anv.	21
huru	adv.	minskad anv./dött	21
huruledes	adv.	minskad anv./dött	21
hurulunda	adv.	dött	21
hurusom	adv.	minskad anv.	
hädan	adv.	minskad anv.	19
hän	adv.	ej i Dalin	20
här	adv.		19
härav	adv.		39f
härförleden	adv.	nytt (1895)	
härifrån	adv.		19

ORD	OKL.	KOMMENTAR	Se s.
härin, härinom m.fl. likn.	adv.	minskad anv./döda	
härom	adv.	minskad anv.	40
häromdagen	adv.	1679 men ej i Dalin	14
häromsistens	adv.	nytt (1847); i Dalin	14
härstädes	adv.	minskad anv.	20
här(ut)i	adv.	minskad anv.	40
högeligen 'mycket'	adv.	minskad anv.	21f
högst 'mycket'	adv.		21f
ibland	adv.	trol. ökad anv.	18f
icke	adv.	minskad anv.; Dalin: mest i skriftspråk	33f
idel	adv.		38
ideligen	adv.		18
idkeligen 'ofta'	adv.	dött	18
ifall	subj.		43
igen	adv.		19
immerfort 'ofta'	adv.	dött	18f
in absurdum	adv.	nytt (1884)	41
in corpore	adv.	nytt (1884)	
in extenso	adv.	nytt (1884)	
in flagranti	adv.	minskad anv./dött	
in manu	adv.	nytt (1884)	
in medias res	adv.	nytt (1884)	
in memoriam	adv.	nytt (1884)	41
in natura	adv.	1688 men ej i Dalin	41
in pleno	adv.	nytt (1884)	
in spe	adv.	nytt (1884)	
inemot 'nästan'	adv.		26
ingenstans	adv.	ökad anv.; ej i Dalin	20
ingenstädes	adv.	minskad anv./dött	20
inledningsvis	adv.	nytt (1815); ej i Dalin	40
innan	subj./ prep.	anv. som prep. tidvis ifrågasatt av språkvården, men finns hos Dalin	
inne	adv.	adv.>adj. (metafor, 1964)	
inte	adv.	ökad anv.	33f
ju	adv.	ev. ökad anv.	28
just 'nyss'	adv.	ej i Dalin	14
jämförelsevis	adv.		24
jämt 'alltid'	adv.		17
jämväl	adv.	minskad anv.	35
kanhända	adv.		26
kanske	adv.	hänv. till <i>kanhända</i> i Dalin!	26
klart	adv.		32
knappast 'troligen inte'	adv.	ny anv. som satsadverb (1825); denna anv. ej i Dalin	28
lik(a)fullt	adv.		35
likaledes	adv.		35
likaså	adv.		35
likligen 'troligen'	adv.	dött	27
likvisst 'likväl'	adv.	minskad anv./dött	35

ORD	OKL.	KOMMENTAR	Se s.
likväl	adv.	trol. minskad anv.	35
lite(t)	adv.		24
luftledes	adv.	nytt (1920)	20
lyckligtvis	adv.		33
långt 'mycket'	adv.		23
länge	adv.		17
meddetsamma	adv.	nytt (1897)	15
medhårs	adv.	nytt (1931)	20
medsamma	adv.	nytt (1889)	15
medsols	adv.	nytt (1851 men i Dalin)	20
medströms	adv.	nytt (1834); ej i Dalin	20
medurs	adv.	nytt (1931)	20
merendels	adv.	minskad anv.; jfr <i>mestadels</i>	19
mestadels	adv.	ökad anv.; jfr <i>merendels</i>	19
minsann	adv.	minskad anv.?	29f
motsols	adv.	nytt (1801)	20
motströms	adv.	nytt (1882)	20
moturs	adv.	nytt (1945)	20
mycket	adv.		22f
måhända	adv.		26
mång(en)städes	adv.	minskad anv./dött	20
månne	adv.	minskad anv.?	
mäkta	adv.		21f
möjligen	adv.		26
möjligtvis	adv.		26
naturligtvis	adv.	ökad anv.	30f
nog	adv.	bet. 'mycket' död; bet. 'troligen' kanske ny; anv. som satsadverbialbildande partikel ny (1836), ej i Dalin	27f, 29, 36f
nu	adv.	spec. konnotationer i reklamspråk	13
numera	adv.		13
nyligen	adv.		14
nyss	adv.		14
någonstans	adv.	ökad anv.; ej i Dalin	20
någonstädes	adv.	minskad anv./dött	20
någorlunda	adv.	adv.>adj. (ej i Dalin)	
näppeligen	adv.		28
nära 'nästan'	adv.		26
närpå	adv.	nytt (1840); ej i Dalin	25f
nästan	adv.		25f
nästintill	adv.	nytt (1856)	26
oaktat	prep.	minskad anv.	
oaktat	subj.	minskad anv.	43
oavbrutet	adv.		18
oavlåtligt	adv.		18
obestridligen	adv.		29f
obönhörligen	adv.	nytt (1898)	
ock	adv.	minskad anv.; jfr <i>också</i>	35
också	adv.	trol. ökad anv.; jfr <i>ock</i>	35
oerhört	adv.		22

ORD	OKL.	KOMMENTAR	Se s.
ofantligt	adv.		22
ofta			18
ofördröjligen	adv.		15
oförtövat	adv.	minskad anv.	15
olyckligtvis	adv.		33
om 'såvida'			43
omedelbart	adv.	bet. 'genast' ny (1825)	15
omkring 'cirka'	adv.	ökad anv.	25
omsider	adv.	minskad anv.	16
omtrent 'cirka'	adv.	dött	25
otvivelaktigt	adv.		29
oupphörligt, -en	adv.		18
ovedersägligen	adv.		29f
oändligen	adv.	minskad anv./dött	21f
oändligt	adv.		22
par avion	adv.	nytt (1940)	
par excellence	adv.	nytt (1887)	
partout	adv.	1788 men ej i Dalin; vanl. hos Strindberg men nu sällsynt	
periodvis	adv.	nytt (1860)	18f
precis	adv.	bet. 'nyss' ny (1931); anv. som jakande svarsord trol. ny	14,41
på	prep.	ökad anv.?	45
redan	adv.		14
relativt 'ganska'	adv.	nytt (1904)	24
respektive	konj.	adj.>konj. (1866)	44
runt 'cirka'	adv.	ny bet. (1896)	25
rätt	adv.	bet. 'mycket' död; bet. 'tämmligen' ej i Dalin	22,24
rörande	prep.	pres.part.>prep. (i Dalin)	
sammanfattningsvis	adv.	nytt (1891)	40
sammastädes	adv.	minskad anv./dött	
samtidigt	adv.	(svag) adversativ bet. ny?	16
sannerligen	adv.	kanske ökad anv.!	29f
sannolikt	adv.		27
sedan	adv.		16
självfallet	adv.	nytt (1945)	30f
självklart	adv.	nytt som satsadverb?	30f
småningom	adv.		16
snarligen 'snart'	adv.	dött	15f
snart	adv.		15f
som	subj.	trol. minskad anv. i bet. 'emedan'	42
somligstädes	adv.	dött	20
strax	adv.		15f
straxt	adv.	minskad anv.	15f
stund(e)ligen	adv.	anv. nu begränsad till frasen <i>dagligen och stundligen</i>	18
stundom	adv.	minskad anv.	18f
stundtals	adv.		18

ORD	OKL.	KOMMENTAR	Se s.
stådse	adv.	minskad anv.	17
ständig	adv.		18
svårligen	adv.	minskad anv.?	28
synnerligen, -t	adv.		22
så	adv.	ökad anv.?	36
såframt	subj.	minskad anv.?	43
såklart	adv.	nytt (1944)	30f
således	adv.	bet. 'på det sättet' död	21,34
sålunda	adv.	bet. 'på det sättet' död	21,34
såsom 'emedan'	subj.	dött	42
såvida	subj.		43
såvitt	subj.		43
säkerligen	adv.	bet. 'helt säkert' > 'nästan säkert'	29
säkert	adv.	bet. 'helt säkert > 'nästan säkert'	28f
sällan	adv.	bet. 'absolut inte' trol. ny	18
särdeles	adv.	minskad anv., särsk. i uttr. av typ <i>inte särdeles bra</i> ; jfr <i>särskilt</i>	22
särsla	adv.	sällsynt; Dalin: i biblisk stil	14
särskilt	adv.	trol. ökad anv., särsk. i uttr. av typ <i>inte särskilt bra</i> ; jfr <i>särdeles</i>	
telefonledes	adv.	nytt (1895)	20
tidvis	adv.	nytt (1879)	18f
tillnärmelsevis	adv.	nu mest i negerad kontext	26
tillsammans 'sammanlagt'	adv.	ny bet. (1806)	
totalt	adv.	ökad anv.; i Dalin	23
troligen	adv.	nytt (1810); i Dalin	27
troligtvis	adv.	trol. nytt men i Dalin	27
tveklöst	adv.	ej i Dalin	29
tvivelsutan	adv.		29
ty	konj.	minskad anv.; jfr <i>för</i>	44
tydligen	adv.	ny bet. 'av allt att döma' (slutet av 1800-talet)	32
typ	prep.	subst.>prep. (1970-talet)	45
tyvärr	adv.		33
fäm(me)ligen	adv.		24
törhända	adv.	minskad anv./sällsynt	26
understundom	adv.		18f
ungefär	adv.	ökad anv.	25
ungefärligen	adv.		25
uppenbarligen	adv.		30f
uppskattningsvis	adv.	nytt (1864)	25
ute	adv.	adv.>adj. (metafor, 1967)	
uteslutande	adv.	perf.part.>adv. (1827)	38
utomordentligt	adv.	trol. ökad anv.	21f
varav			39
varemot	adv.	minskad anv./dött	
varest	adv.	minskad anv./dött	39
varförutan, -utom	adv.	minskad anv./dött	39

ORD	OKL.	KOMMENTAR	Se s.
varinne, varinom m.fl. likn.	adv.	dött	
varmed			39
varom			39
varpå			39
varunder			39
var(ut)i			39
varthän	adv.	minskad anv.; nu mest skämts.	20
verkligen	adv.		38
via	prep.	nytt (1889); inte ovanl. hos Strindberg	44
visavi	prep.	1784 men ej i Dalin	44f
visserligen	adv.	bet. 'säkert' död; nu endast "koncessiv" bet. (följt av sats inledd med <i>men</i>)	29
visst	adv.	"koncessiv" bet. ny?	29
väl	adv.		28
väldans	adv.	nytt (1916); vard., kanske senare minskad anv.	
väldigt	adv.		22
ytterligt	adv.		22
ytterst 'mycket'	adv.	nytt (1806)	21f
å	prep.	minskad anv.; nu endast i vissa uttr.; Dalin: kanslistil	45
ånyo	adv.	minskad anv.	19
åter	adv.	kanske minskad anv.	19
återigen	adv.		19
ändock	adv.	minskad anv./sällsynt	35
ändå	adv.		35
ännu	adv.		17
änskönt	subj.	minskad anv./dött	43f
även	adv.		35
ävenledes	adv.		35
ävenså	adv.		35
ögonaböj	adv.	nytt (1931); skämts., nu mindre vanl.	15
ögonakrök	adv.	nytt (1912); skämts., nu mindre vanl.	15
överallt	adv.		20

Rapporter från ORDAT
Det svenska ordförrådets utveckling 1800–2000
ISSN 1650-2582

1. Sven-Göran Malmgren. Projektet Det svenska ordförrådets utveckling 1800–2000. Utgångspunkter. December 2000.
2. Sven Lange. Tesaurusen i ordförrådsforskningens tjänst. December 2000.
3. Charlotta Brylla. Ord med laddning. *Nyckelord* och *slagord* som termer i tysk språkvetenskap. December 2000.
4. Mall Stålhammar. Från anfanger och horungar till ordbehandlare och desktop publishing. Januari 2001.
5. Sven Lange. NEO:s bild av 1800- och 1900-talets svenska ordförråd. Januari 2001.
6. Carina Randveer. Från *attaque* och *häst* till *angrepp* och *springare*. Den svenska schackterminologins utveckling från 1700-tal till 1900-tal. Mars 2001.
7. Maia Andréasson. Från satsdel till satsled. En översikt av orden för satsens delar 1806–1999. Mars 2001.
8. Thorwald Lorentzon. Tendenser i vänsterpartiets manifestvokabulär. Jämförande studier av lexikala förändringar 1948–1998. April 2001.
9. Carl-Erik Lundbladh. Ord för personliga inre egenskaper. April 2001.
10. Sven-Göran Malmgren. *Faktiskt, förstås* och många andra. Om förändringar i det svenska formordssystemet under 1800- och 1900-talet. Maj 2001.